

Édouard Jauneau

**RECEPTAREA PĂRINȚILOR GRECI
AI BISERICII ÎN OCCIDENT**

Contribuția lui Ioan Scotus Eriugena

Traducere din limba franceză de
Ana-Maria Răducan și Elena Cojocariu

Ediție îngrijită, studiu introductiv,
note, bibliografie și indici de
Florin Crișmăreanu

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Editura DOXOLOGIA
2018

CUPRINS

Notă cu privire la receptarea lui Eriugena în Răsăritul creștin (Édouard Jeuneau)	7
Notă introductivă (Florin Crîșmăreanu)	11
Eriugena și Părinții greci ai Bisericii: influență și diseminare. Câteva repere (Studiu introductiv de Florin Crîșmăreanu)	15
I. Ioan Scotus: omul și opera	75
II. Ioan Scotus Eriugena și limba greacă	109
III. Ioan Scotus Eriugena: mărirea și decăderea meseriei de traducător	155
IV. Pseudo-Dionisie, Grigorie de Nyssa și Maxim Mărturisitorul în operele lui Ioan Scotus Eriugena	167
V. Așația din Saint-Denis, cea care l-a introdus pe Dionisie în Occident	183
VI. Dionisie Areopagitul, promotorul neoplatonismului în Occident	205
VII. Nimic dumnezeiesc și teofanie (Eriugena, discipol al lui Dionisie)	227

VIII. Comentariul lui Guillaume din Lucques la <i>Numele divine</i>	237
IX. Eriugena și Grigorie de Nyssa	253
X. Diviziunea sexelor la Grigorie de Nyssa și Ioan Scotus Eriugena	271
XI. Ioan Eriugena și lucrarea <i>Ambigua ad Iohannem</i> a lui Maxim Mărturisitorul	301
XII. Traducerea eriugeniană la <i>Ambigua</i> lui Maxim Mărturisitorul: Thomas Gale (1636-1702) și <i>Codex Remensis</i>	325
XIII. Figura lui Melchisedec la Maxim Mărturisitorul	343
XIV. Eriugena între Vechea și Noua Romă. „Filioque”	355
XV. <i>Sensus</i> în exegeza biblică a Evului Mediu timpuriu (secolele IX-XII)	389
XVI. Rugăciune pentru dobândirea înțelegerii Scripturilor	403
XVII. <i>Artifex Scriptura</i>	407
XVIII. Ioan Scotus și metafizica numerelor	423
XIX. <i>Cogito</i> -ul eriugenian	447
Sursele textelor	469
Index	475

Notă cu privire la receptarea lui Eriugena în Răsăritul creștin

Acum aproximativ un an, am primit un mesaj din partea domnului Florin Crișmăreanu, în care îmi propunea traducerea în limba română a câtorva articole publicate de mine despre Ioan Scotus Eriugena. Am fost încântat și am acceptat cu bucurie acest proiect. Ce poate fi mai plăcut decât să constați că un tânăr cercetător este interesat de munca ta și dorește să o facă cunoscută celor care nu o pot citi în original? Articolele selectate pentru a apărea în volumul *Receptarea Părinților greci ai Bisericii în Occident. Contribuția lui Ioan Scotus Eriugena* au fost alese după criteriul influenței care a fost exercitată asupra lui Ioan Scotus Eriugena. Fiind vorba despre Dionisie Areopagitul, Grigorie de Nyssa și Maxim Mărturisitorul, este cumva firesc interesul creștinilor răsăriteni pentru modul în care au fost primiți în Apusul latin acești autori reprezentativi ai tradiției patristice grecești. Totuși, interesul pentru această receptare nu este de dată recentă. Se poate identifica cu exactitate începutul acestei cercetări (datând de la sfârșitul secolului al XIX-lea) în lucrarea lui A.I. Brilliantoff cu privire la influența autorilor greci asupra lui Eriugena¹. Acest demers este continuat în zilele noastre de domnul Valery V. Petroff, cercetător la Institutul de Filosofie din cadrul Academiei Ruse de Științe, care a tradus în rusă scrierea eriugenană *Omilie la prologul Evangheliei după Ioan* (1995) și câteva fragmente din *Periphyseon*. De asemenea, acest cercetător interesat și de influența

---

¹ A.I. Brilliantoff, *Vlijanie vostotschnago bogoslovია na zapadnoje w'proisvedeniach Joanna Scota Eriueni (Influența teologiei răsăritene asupra teologiei occidentale în operele lui Ioan Scotus Eriugena)*, Sankt-Petersburg, 1898 (reeditată la Moscova, Martis, 1998). Această lucrare nefiind tradusă într-o limbă cu o circulație mai largă, ea nu este accesibilă cercetătorilor occidentali.

Părinților greci – în special a lui Maxim Mărturisitorul – asupra operei eriugeniene, a publicat mai multe studii în reviste și în volume colective din Occident².

Mai sunt, în mod cert, și alți autori răsăriteni, în special teologi, care au arătat interes pentru opera eriugenică și, mai ales, pentru influența Părinților greci asupra acesteia. Mă gândesc în primul rând la părintele John Meyendorff care a participat cu o prezentare pe această temă la colocviul internațional din 1991, *Eriugena: East and West*³. Trebuie să amintim aici și cercetările profesorului bulgar Georgi Kapriev, o parte dintre ele concretizate în studii publicate mai ales în limba germană⁴.

În ceea ce privește receptarea lui Ioan Scotus în România, am înțeles că până în prezent nu este tradus decât *Comentariul la Evangelia după Ioan*. Chiar dacă și-a desfășurat activitatea științifică în afara țării, trebuie semnalată preocuparea constantă a lui Adrian Guiu pentru temele eriugeniene, materializată într-o lucrare de doctorat cu titlul *Eriugena's Reception of Maximus Confessor's Anthropology*. Menționez, de asemenea, și studiul său „Reading the two books': exegesis and natural contemplation in the *Periphyseon*”⁵.

² Domnului Petroff i-am acordat un interviu: *Athena et Chartres: Conversations avec Édouard A. Jeauneau*, care a fost publicat în limba rusă în *Dialogue with Time: Intellectual History Almanac*, 22 (2008), pp. 309-355. De asemenea, îmi este cunoscută și traducerea studiului meu „*Translatio studii: The Transmission of Learning – A Gilsonian Theme*” în limba rusă de către Maya S. Petrova și publicată în *Intellectual' nye traditsii antichnosti i srednikh vekov: issledovaniia i perevody* (Intellectual Traditions of Antiquity and the Middle Ages: Studies and Translations), Moscova, Krug, 2010, pp. 238-301.

³ John Meyendorff, „Remarks on Eastern Patristic Thought in John Scottus Eriugena”, în B. McGinn and W. Otten [eds.], *Eriugena: East and West*. Papers of the Eighth International Colloquium of the Society for the Promotion of Eriugenic Studies, Chicago and Notre Dame, 18-20 October 1991, Notre Dame, London, 1994 [Notre Dame conferences in medieval studies, 5], pp. 51-68. Trebuie amintit aici și studiul lui Oleg Bychkov, ce încheie actele acestui colocviu (pp. 271-280), evidențiind cercetările câtorva autori din Rusia (URSS) care s-au ocupat și de gândirea eriugenică, activități puțin cunoscute în Occident.

⁴ Cum este, spre exemplu, studiul „*Eodem sensu utentes? Die Energienlehre der Griechen und die causae primordiales Eriugenas*”, publicat în *Theologische Quartalschrift*, 180 (2000), pp. 289-307.

⁵ Publicat în Willemien Otten and Michael I. Allen [eds.], *Eriugena and Creation: proceedings of the Eleventh International Conference on Eriugenic Studies, held in honor of Edouard Jeauneau, Chicago, 9-12 November 2011*, Turnhout, Brepols, 2014, pp. 263-290.

Nu putem trece sub tăcere faptul că, în Occident, scrierile irlandezului nu au fost întotdeauna apreciate. Dimpotrivă! Aceste lucrări au fost incluse de Biserica Catolică în *Index librorum prohibitorum*. La conciliul de la Sens (1225), papa Honorius al III-lea a condamnat ideile afirmate de irlandez în *Periphyseon*. Totul s-a schimbat în 2009. Într-un discurs rostit în cadrul unei audiențe generale, miercuri, 10 iunie din același an, papa Benedict al XVI-lea a afirmat că o „cenzură venită din partea autorităților ecleziastice a aruncat o umbră și asupra persoanei sale”⁶. Chiar și așa, în Occident au fost perioade când scrierile sale au fost apreciate, reînflorirea ideilor eriugeniene în secolul al XII-lea reprezentând o dovadă în acest sens. Pe de altă parte, Răsăritul creștin nu a cunoscut astfel de fluctuații în receptarea operei lui Ioan Scotus, ci putem vorbi de un interes mereu crescând, începând cu studiile lui A.I. Brilliantoff și până în zilele noastre. Așadar, chiar dacă modeste prin comparație cu studiile eriugeniene realizate în Occident, lucrările autorilor care provin din Răsăritul creștin cunosc o traiectorie vădit ascendentă, aspect care nu poate decât să mă bucure. În acest context se înscrie și proiectul coordonat de Florin Crișmăreanu, finalizat cu publicarea acestui volum care include nouăsprezece dintre studiile mele, traduse în limba română și însoțite de un consistent studiu introductiv, de bibliografie și indici. Nu pot decât să salut călduros apariția acestei lucrări și să sper că, într-o anumită măsură, aceste texte vor fi utile celor care doresc să cunoască mai bine receptarea Părinților greci în Occidentul latin și că ele vor constitui un argument în plus pentru realizarea de noi traduceri din opera irlandezului nostru.

Édouard Jauneau,
16 iulie 2017

---

⁶ Pentru papa Benedict al XVI-lea, „gândirea teologică a lui Eriugena constituie dovada cea mai clară a încercării de a exprima ceea ce se poate spune despre Dumnezeu Cel de nespus, sprijinindu-se doar pe taina Cuvântului întrupat în Iisus din Nazaret” (Textul integral al discursului de reabilitare al lui Ioan Scotus, rostit de papa Benedict al XVI-lea, poate fi consultat aici: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/fr/audiences/2009/documents/hf_ben-xvi_aud_20090610.html).

Notă introductivă

Ideea acestui proiect pe care-l propunem acum cititorilor îi aparține prietenului și colegului meu Dragoș Mîrșanu. Punctul de plecare l-a constituit un text al meu – *Maxim Mărturisitorul. Studii și traduceri* (Iași, Editura Universității „Al.I. Cuza”, Colecția „Bibliotheca Patristica Iassiensis”, 2016) – unde scrierile lui Édouard Jeuneau sunt citate frecvent. De aici și până la schimbul de mesaje cu domnul É. Jeuneau nu a fost decât un pas, domnia sa acceptând cu bucurie propunerea noastră.

În literatura autohtonă nu am cunoștință de existența unui proiect similar, care să surprindă măcar și fragmentar receptarea Părinților greci ai Bisericii în Occidentul latin. Or, dacă e să inaugurăm acest capitol, cred că este potrivit să începem cu începutul, adică cu Eriugena.

Selecția și ordonarea articolelor traduse îmi aparține; însă lista finală a acestor texte și titlul acestui volum au fost discutate și acceptate de autorul studiilor, domnul Édouard Jeuneau, căruia îi mulțumesc și pe această cale pentru deschiderea arătată față de proiectul nostru și pentru excelența colaborare. Pentru mine, este o mare onoare că am putut dialoga cu domnia sa și că am putut contribui, într-o oarecare măsură, la realizarea acestui proiect.

Câteva precizări:

1. titlurile unor publicații care sunt prescurtate în articolele lui É. Jeuneau le-am scris integral;
2. am încercat să nu încarc suplimentar textul tradus cu note de subsol. Însă acolo unde am considerat că unele informații noi pot veni în sprijinul cititorului, am adăugat câteva note sau le-am completat pe cele deja existente. În primul caz, am adăugat note acolo

unde o trimitere viza alte studii care nu au fost selectate pentru acest volum sau când între timp au apărut ediții critice la textele discutate. În al doilea rând, acolo unde scrierile menționate în note sunt traduse în limba română, am menționat aceste traduceri între paranteze;

3. studiile lui É. Jeauneau au pe alocuri marca oralității, deoarece o mare parte din aceste articole au fost prezentate la diverse manifestări academice. Pe de altă parte, anumite chestiuni, dragi autorului, se repetă în unele studii care au fost scrise, uneori, la distanțe mari de timp. Aceste repetiții ilustrează și o anumită continuitate în cercetarea lui É. Jeauneau. Dacă autorul acestor texte nu s-a sfiit să le publice din nou, fără modificări, în cele două antologii⁷ din care am tradus și noi în limba română, nu văd de ce altcineva s-ar arăta deranjat de aceste repetiții. În definitiv, poate fi sesizat aici un principiu pedagogic elementar: *repetitio mater studiorum est*;

4. cât privește antroponimele menționate de É. Jeauneau în studiile sale, acolo unde nu există o formă impusă în limba română, am preferat versiunea latină a respectivului nume;

5. în notele de subsol, pentru simplificare, am folosit *Ibidem* și *Idem*.

Prin traducerea acestor studii publicate la distanță unele de altele, putem observa și o evoluție a gândirii lui É. Jeauneau, datorată, în special, acumulării de experiență prin lucrul cu noi manuscrise, martori esențiali ai recuperării ideilor eriugeniene, dar și edițiilor critice și a studiilor valoroase care au apărut între timp.

Mulțumesc celor două traducătoare din limba franceză, Ana Maria Răducan și Elena Cojocariu, care au dat dovadă de înalt profesionalism în tălmăcirea unor texte nu tocmai ușoare, pe alocuri destul de tehnice, care au presupus nu doar cunoștințe temeinice de limba franceză, ci și cunoștințe de limba latină și greacă veche. De asemenea, se cuvine să-i mulțumesc și kolegei Florina-Rodica Hariga, care s-a alăturat proiectului nostru, traducând un articol publicat de autor în limba engleză.

---

⁷ Édouard Jeauneau, *Études érigéniennes*, Paris, Études Augustiniennes, 1987 și *Idem*, „*Tendenda vela*”. *Excursions littéraires et digressions philosophiques à travers le Moyen Âge*, Turnhout, Brepols, 2007.

În finalul acestor rânduri de început, ne-am bucura dacă această realizare ar putea fi considerată o modestă contribuție în onoarea domnului Édouard Jeuneau, savantul care a reușit să îmbine fără dificultate smerenia – întâlnită în scrierile de care s-a ocupat atâtea decenii – cu erudiția debordantă.

Florin Crișmăreanu
Iași, 2017

Eriugena și Părinții greci ai Bisericii: influență și diseminare. Câteva repere

Într-una din scrierile sale, Étienne Gilson precizează faptul că odată cu „secolul al IX-lea [...] a avut loc o adevărată migrație a dascălilor irlandezi în Franța (sic!). O spune Heiricus de Auxerre în prologul poemului despre *Viața Sfântului Germanus*: înfruntând marea, aproape toată Irlanda, cu oastea ei de filosofi, a coborât pe țărmurile Franței: *Quid Hiberniam memorem, contempto pelagi discrimine, paene totam cum grege philosophorum ad littora nostra migrantem* (îmi amintesc că, înfruntând pericolul mării, aproape întreaga Irlandă a venit pe țărmurile noastre cu ceata ei de filosofi)”¹. Dintre acești filosofi, de departe rolul cel mai important pentru cultura europeană occidentală l-a avut Ioan Scotus, zis Eriugena. „Terenul” însă a fost pregătit mai dinainte de către Alcuin și discipolii săi².

*Scotum illum qui est in palatio regis, Joannem nomine*³. Unul dintre puținele izvoare din secolul al IX-lea ne transmite faptul că un anume Ioan (*Johannes*) se afla în palatul imperial și era numit de către contemporanii săi Irlandezul (*Scottus*). Acest personaj, care și-a spus

---

¹ Étienne Gilson, *Filosofia în Evul Mediu: De la începuturile patristice până la sfârșitul secolului al XIV-lea*, traducere de Ileana Stănescu, București, Humanitas, 1995, p. 184.

² Pentru acest subiect vezi Fredegisus, *De substantia nihili et tenebrarum – Despre substanța nimicului și a întunericului*, ediție bilingvă, Prefață de Christian Trottmann, traducere din limba latină, notă introductivă, tabel cronologic, note, comentarii și bibliografie de Florin Crișmăreanu, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2015, în special p. 51 sqq. Din acest volum am preluat unele fragmente pe care le-am folosit în acest studiu introductiv, prezenta cercetare venind ca o prelungire a celei desfășurate în cartea menționată.

³ Pardulus de Laon, „Epistola ad ecclesiam Lugdunensem”, în *De tribus epistolis* (PL 121, 1052A).

Eriugena⁴, pare că s-a retras discret în spatele impresionantei sale opere de autor și traducător care s-a păstrat de la el. Datele care delimitează viața sa (cca. 810/815-877)⁵, pe care le întâlnim în mai toate dicționarele de specialitate, nu se sprijină pe nici un izvor autentic. Cert este faptul că omul despre care știm atât de puține lucruri este un personaj important, pe nedrept trecut foarte multă vreme în uitare, fără de care nu putem concepe Renașterea culturală carolingiană, cu bazele ei stabilite de către Alcuin la îndemnul lui Carol cel Mare⁶. Din toate sursele inventariate până în prezent de către specialiști, s-au adunat foarte puține date care privesc viața irlandezului, despre momentul

---

⁴ Pentru acest nume a optat chiar irlandezul în introducerea care însoțește traducerea scrierilor păstrate sub numele lui Dionisie Areopagitul (*PL* 122, 1035A-1036A). *Eriugena* (*Eriu*) nu înseamnă altceva decât faptul că era „născut în/ originar din Irlanda” (pentru detalii vezi Édouard Jeuneau și Paul Dutton, *The Autograph of Eriugena* (*Corpus Christianorum, Medieval Latin Series, Autographa Medii Aevi* 3), Turnhout, Brepols, 1996. Dermot Moran menționează că numele Eriugena nu se regăsește în *Analele de la Saint-Bertin* (840-882), care inventariază și persoanele de la curtea lui Carol cel Pleșuv. Există însă o mențiune cu privire la un anume Ioan „Irlandezul” la Prudentius de Troyes, în lucrarea sa *De Predestinatione* (851), care-l considera un continuator al lui Pelagius: „Pelagii... sectatorem Ioannem videlicet Scotum” (*PL* 115, 1011B), care a venit din Irlanda în Galia („te solum... Galliae transmisit Hibernia” – *PL* 115, 1194A) (Dermot Moran, „Jean Scot Érigène, la connaissance de soi et la tradition idéaliste”, în *Les études philosophiques*, 1 (2013), pp. 29-56, aici p. 29, n. 2).

⁵ Mai prudent, fără a menționa date, É. Jeuneau spune că „Ioan Scotus s-a născut în primul sfert al secolului al IX-lea și a murit în ultimul sfert al aceluiași secol” („Jean Scot: l’homme et l’œuvre”, în Jean Scot, *Homélie sur le Prologue de Jean*, Paris, Éditions du Cerf (*Sources chrétiennes*, 151), 1969, pp. 9-50; republicat în Édouard Jeuneau, *Études érigéniennes*, Paris, Études Augustiniennes, 1987, pp. 11-54 (trad. în acest volum, p. 75-108). Dermot Moran („John Scottus Eriugena”, în Edward N. Zalta [ed.], *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Fall 2003 Edition) apreciază că abia în secolul al XVII-lea s-a impus numele tautologic Scotus Eriugena, pentru a-l deosebi astfel pe autorul nostru de franciscanul Ioan Duns Scotus (1265/1266-1308). Mai exact, arhiepiscopul de Armagh, Jacobus Usseus (1581-1656), este primul care a combinat cele două supranume: *Scottus* cu *Eriugena* (*Veterum epistolarum Hibernicarum sylloge*, Dublin, 1632, p. 57), iar acest pleonasm avea să fie impus de Thomas Gale, profesor de greacă la Cambridge, cel care a editat lucrarea *Periphyseon: Joannis Scoti Eriugena De divisione naturae libri quinque diu desiderati; accedit appendix ex ambiguis S. Maximi graece & latine*, ed. Thomas Gale, Oxonii e Theatro Sheldoniano, 1681 (reeditată la Frankfurt am Main, 1964).

⁶ Pentru o privire de ansamblu asupra omului și operei lui Eriugena, pe lângă studiile lui É. Jeuneau, o parte dintre ele traduse în acest volum, se poate consulta cu folos Dom Maïeul Cappuyns, *Jean Scot Érigène: sa vie, son œuvre, sa pensée*, Louvain, Abbaye du Mont César/ Paris, Desclée de Brouwer, 1933 (reeditată anastatic la Bruxelles în 1964); Tullio Gregory, *Giovanni Scoto Eriugena. Tre Studi*, Firenze, Le Monnier, 1963; René Roques, „Jean Scot Érigène”, în *Dictionnaire de spiritualité*, VIII, Paris, Beauchesne, 1973, 735-761. Mary

când acesta vine pe continent (probabil, între 840 și 847), unde a găsit susținere la curtea carolingienilor⁷. În absența unor informații care să se sprijine pe izvoare scrise, putem doar specula cu privire la motivele care l-au determinat pe acesta să treacă Canalul Mânecii. Probabil, aceleași motive care i-au determinat pe cei din generația anterioară (Alcuin, Fredegisus, Dungal *et alii*) să facă același lucru⁸. Datorită educației sale, primite, probabil, într-o mănăstire din Irlanda – aspect care nu garantează faptul că Eriugena a fost și cleric⁹ –, avea asigurată

Brennan, „Materials for the Biography of Johannes Scotus Eriugena”, în *Studi Medievali*, 27 (1986), pp. 413-460; Dermot Moran, *The philosophy of John Scottus Eriugena. A study of idealism in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989; Werner Beierwaltes, *Eriugena. Grundzüge seines Denkens*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1994; Bernard McGinn and Willemien Otten, *Eriugena: East and West (Papers of the International Colloquium of the Society for the Promotion of Eriugenian Studies Chicago and Notre Dame 18-20 October 1991)*, London, University of Notre Dame Press, 1994; Deirdre Carabine, *John Scottus Eriugena*, Oxford and New York, Oxford University Press, 2000.

⁷ Pentru anii formării și cariera timpurie a lui Eriugena vezi John J. Contreni and Pádraig P.Ó Néill, *Introduction to John Scottus Eriugena, Glossae Divinae Historiae: The Biblical Glosses of John Scottus Eriugena*, edited by John J. Contreni and Pádraig P.Ó Néill, Firenze, SISMEL, 1997, pp. 1-85, în special pp. 50-55 și 72-84.

⁸ Vezi în acest sens Fredegisus, *op. cit.*, pp. 51-74.

⁹ Cei care s-au ocupat de viața și educația lui Eriugena nu au reușit să ofere un răspuns unanim acceptat la întrebarea: a fost irlandezul un simplu laic sau un cleric? Fără izvoare scrise care să confirme o variantă sau alta, exegeților nu le rămâne decât să interpreteze contextul formării și epoca în care a trăit Ioan Scotus. Era posibilă în acele timpuri o educație aleasă în afara unei mănăstiri? Greu de crezut. Era posibil oare ca un tânăr educat într-o mănăstire să nu devină monah sau cleric? Îmi este greu să cred că respectivul tânăr își putea lua această libertate. Și totuși, o spusă a lui Dom Jean Mabillon (1632-1707), reluată în *Histoire littéraire de la France*, ne înștiințează că Eriugena „ne fut jamais ni moine, ni élève aux ordres sacrés” (*Histoire littéraire de la France*, tome V (Qui comprend la suite du neuvième siècle de l'Église jusqu'à la fin), Paris, Librairie de Victor Palmé, 1866 (Kraus Reprint: Nendeln/Liechtenstein, 1973, p. 418). Poate fi o astfel de informație corectă sau este doar o consecință a condamnărilor operei erigeniene din partea ierarhilor Bisericii Catolice? Există în acea epocă și o formă intermediară, cum ar fi, spre exemplu, situația unui abate laic (existau chiar și abații laice), care avea ca sarcină administrarea unei mănăstiri, care funcționa în acele timpuri precum niște „unități de producție”, de manuscrise și de bunuri pentru viața de zi cu zi a comunității. Totuși, Eriugena nu s-a aflat într-o astfel de situație. În marea lor majoritate, exegeții din ultimele decenii afirmă că Eriugena a fost un cleric, altfel nu se poate explica educația sa, desfășurată doar într-o mănăstire. Să mergem și de această dată pe „mână” lui É. Jeaneau, care, într-un articol tradus în acest volum, ne vorbește despre „clericul irlandez” („Jean l'Érigène et les Ambigua ad Iohannem de Maxime le Confesseur”, în F. Heinzer și C. von Schönborn [éds.], *Maximus Confessor. Actes du symposium sur Maxime le Confesseur* (Fribourg, 2-5 septembre 1980), Fribourg, Éditions universitaires de Fribourg, 1982, pp. 343-364; republicat în Édouard Jeaneau, *Études érigéniennes*, Paris, Études Augustiniennes, 1987, pp. 189-210 (trad. în acest volum, p. 303).

un loc în Școala palatină. Stăpânirea artelor liberale și cunoașterea limbii grecești constituiau un atu important.

Cât privește condițiile în care a murit Eriugena, multă vreme a circulat o povestioară lansată de către un istoric englez, William de Malmesbury (cca 1095-1143), potrivit căreia irlandezul, spre sfârșitul vieții, s-ar fi retras la Malmesbury, în Anglia, unde ar fi sfârșit tragic, fiind ucis de loviturile de condei ale elevilor săi („a pueris quos docebat, graphiis perfosus” - PL 122, 100A). Nici un alt izvor nu susține legenda creată, probabil în scop ideologic, de către William de Malmesbury. Se prea poate ca Eriugena să fi murit câțiva ani mai devreme decât se crede în mod curent, É. Jeauneau apreciind că în 870 irlandezul era deja mort. În orice caz, în termenii lui Maïeul Cappuyns, „Ioan Scotus iese de pe scena istoriei la fel cum a intrat, în chip misterios”¹⁰. Așadar, omul care și-a spus „Eriugena” se retrage discret, la fel cum și a apărut la curtea carolingiană, în spatele unei opere monumentale (de autor și traducător al scrierilor patristice). Mai mult decât în cazul altor gânditori, situația lui Eriugena este una specială, deoarece scrierile sale și traducerile pe care le-a realizat sunt indisolubil legate, irlandezul valorificând din plin în textele sale ideile autorilor pe care i-a tradus.

Nu voi întârzia foarte mult asupra aspectelor ce privesc viața – de altfel, foarte puține – și opera lui Eriugena, deoarece face acest lucru cu mult mai multă competență É. Jeauneau în studiile traduse în acest volum. În această introducere voi încerca să evidențiez câteva aspecte, ce pot fi considerate secundare – cu privire la epoca în care a trăit irlandezul și influența exercitată de acesta –, care nu au fost abordate *in extenso* de către É. Jeauneau în studiile sale traduse mai jos.

Periphyseon

Dintre scrierile lui Eriugena, voi avea în vedere în paginile acestor introduceri doar câteva elemente desprinse din „imensa epopee metafizică”¹¹, așa cum a fost numită *Periphyseon*, cu gândul că în viitorul

¹⁰ Dom Maïeul Cappuyns, *op. cit.*, p. 233.

¹¹ Étienne Gilson, *Filosofia în Evul Mediu, trad. cit.*, p. 206.

nu foarte îndepărtat se va putea forma o echipă care să-și asume traducerea în limba română a acestei opere fundamentale pentru cultura europeană.

Periphyseon (incorect numită de unii autori *De divisione naturae*¹²), a fost scrisă între anii 864-866, fiind dedicată prietenului său Vulfadus († 876)¹³ – *dilectissimo tibi, frater in Christo, et in studiis sapientiae cooperatori, Vulfade* – și a fost considerată de către unii exegeți „cea mai ambițioasă carte care a fost scrisă în Occident de la *De Civitate Dei* a lui Augustin”¹⁴. Scrisă la deplină maturitate, sub forma unui dialog filosofico-teologic între un Magistru (*Nutritor*) și Discipol (*Alumnus*)¹⁵, această scriere valorifică toate achizițiile pe care irlandezul le-a făcut atât din tradiția latină, cât mai ales din tradiția greacă, reușind „pentru întâia oară în Occident [...] să clădească o sinteză teologică absolut originală”¹⁶. Din punctul de vedere al paleografilor, „*Periphyseon* este un text în devenire” (É. Jeuneau), deoarece a fost redactat de autor, și ulterior de către unii discipoli, în mai multe etape. Cel puțin patru astfel de revizuiuri succesive au fost identificate de către un editor al textului eriugenian (I.-P. Sheldon-Williams).

De la formă și până la conținut, totul pare a fi tributar grecilor; chiar titlul acestei scrieri este construit după modelul frecvent întâlnit

---

¹² É. Jeuneau spune în acest sens că „*Periphyseon*-ul, în ciuda titlului inventat în secolul al XVII-lea de Thomas Gale, nu este doar un *De divisione naturae*; este și un *De adunatione*” (É. Jeuneau, „La division des sexes chez Grégoire de Nysse et chez Jean Scot Erigène”, în Werner Beierwaltes [ed.], *Eriugena. Studien zu seinen Quellen. Vorträge des III. Internationalen Eriugena-Colloquiums. Freiburg im Breisgau, 27-30 August 1979*, Heidelberg, Carl Winter, 1980, pp. 33-54; republicat în Édouard Jeuneau, *Études érigéniennes*, Paris, Études Augustiniennes, 1987, pp. 341-364; trad. în acest volum, p. 298).

¹³ Michael Idomir Allen, „Le catalogue de la bibliothèque de Vulfad (vers 860)” [on ms. Paris, Bibl. Mazarine, 561], în F. Barbier, Th. Dubois et Y. Sordet [éds.], *De l'argile au nuage: une archéologie des catalogues (IIe millénaire av. J.-C. – XXIe siècle)*, [Paris]: Bibliothèque Mazarine/ Editions des Cendres; [Geneve]: Bibliothèque de Geneve, [Verone]: La Maison Bortolazzi, 2015, pp. 161-165.

¹⁴ Paul Edward Dutton, „John Scotus Eriugena”, în Jeremiah Hackett [ed.], *Dictionary of Literary Biography: Medieval Philosophers*, Detroit and London, Gale, 1992, p. 178.

¹⁵ Această lucrare dialogică sfârșește într-un monolog (É. Jeuneau, „La conclusion du *Periphyseon*. Comment un dialogue devient monologue”, în Willemien Otten, Walter Hannam and Michael Treschow [eds.], *Divine Creation in Ancient, Medieval, and Early Modern Thought Essays Presented to the Rev'd Dr. Robert D. Crouse*, Leiden/ Boston, E.J. Brill, 2007, pp. 223-234).

¹⁶ É. Jeuneau, „Jean Scot: l'homme et l'œuvre” (trad. în acest volum, p. 101).

în tradiția răsăriteană. Henri de Lubac este printre primii exegeți care arată că titlul *Periphyseon* (Περὶ φύσεως) are ca model *Periarchon* (Περὶ ἀρχῶν), al lui Origen¹⁷. É. Jeuneau adaugă că „Evul Mediu a recurs adesea la această metodă constând în sudarea a două cuvinte grecești pentru a obține astfel titlul unei opere latinești: *Proslogion* a lui Anselm, *Metalogicon* a lui Ioan din Salisbury”¹⁸.

Din densitatea de idei filosofico-teologice întâlnite în *Periphyseon*, două noțiuni se evidențiază prin importanță chiar din debutul primei cărți: *natura* (care pentru irlandez este echivalentă cu *essentia*) și *teofania*; la rigoare, acestea sunt indisolubil legate, nu se poate una fără cealaltă.

Știința naturii este *physiologia* (așa cum spune însuși Eriugena în *Periphyseon*, IV, PL 122, 741C, 750A) care se deosebește în mod evident de *ousiologia* aristotelică¹⁹. În *Periphyseon*, diviziunea naturii este cvadripartită: I. *Natura care creează și nu este creată*; II. *Natura care creează și care este creată*; III. *Natura care este creată și care nu creează*; IV. *Natura care nu creează și care nu este creată* (*Periphyseon* I, 1; PL 122, 441B 5-442B 9; ed. Jeuneau, pp. 3-4)²⁰. Aceste patru „forme sau specii” (*formam vel speciem* – ed. Jeuneau, CCCM 162, p. 3) ale naturii

¹⁷ Henri de Lubac, *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, I, 1, Paris, Aubier, 1959, p. 241; vezi, de asemenea, I.-P. Sheldon-Williams, „The Title of Eriugena's *Periphyseon*”, în *Studia Patristica*, III (1961), pp. 297-302; pentru titlul operei eriugeniene vezi É. Jeuneau, „Le titre”, în *Iohannis Scotti seu Eriugena Periphyseon, Liber Primus*, Turnhout, Brepols (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis* 161), 1996, pp. V-XI; vezi și studiu de dată mai recentă semnat de É. Jeuneau, „From Origen's *Periarchon* to Eriugena's *Periphyseon*”, în Willemien Otten and Michael I. Allen [eds.], *Eriugena and Creation. Proceeding of the Eleventh International Conference on Eriugenan Studies, held in honor of Édouard Jeuneau, Chicago, 9-12 November 2011*, Turnhout, Brepols, 2014, pp. 139-182.

¹⁸ É. Jeuneau, „Jean Scot: l'homme et l'œuvre” (trad. în acest volum, p. 102, n. 39).

¹⁹ Dermot Moran, „«Natura Quadriformata» and the Beginnings of «physiologia» in the Philosophy of John Scottus Eriugena”, în *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 21 (1979), p. 46.

²⁰ Pentru termenul *natura* în *Periphyseon* vezi, *inter alii*, Dermot Moran, „«Natura Quadriformata»...”, pp. 41-46; pentru o perspectivă mai amplă asupra acestui cuvânt vezi André Pellicer, *Natura. Études sémantique et historique du mot latin*, Paris, PUF, 1966; vezi și Marta Cristiani, „Nature-essence et nature-langage. Notes sur l'emploi du terme «natura» dans le «Periphyseon» de Jean Erigène”, în A. Zimmermann [Hrsg.], *Sprache und Erkenntnis im Mittelalter*, II. B., Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1981, pp. 707-717; vezi, de asemenea, É. Jeuneau, „Jean Scot: l'homme et l'œuvre” (trad. în acest volum, p. 103).

sunt analizate în cele cinci cărți ale *Periphyseon*-ului. Simbolistica numerelor utilizată de Eriugena în lucrarea sa fundamentală nu este deloc întâmplătoare, așa cum arată É. Jeaneau într-un studiu tradus în acest volum („Ioan Scotus și metafizica numerelor”). Nimic nu este lăsat la voia întâmplării. Dacă lucrurile s-ar fi oprit aici, atunci lucrarea și-ar fi meritat titlul *De divisione naturae*, însă diviziunea naturii, manifestarea ei trebuie să parcurgă și drumul invers (*De adunatione*), de reîntoarcere la Principiul, la Cauza Care a produs-o, a creat-o. În lucrarea pe care o avem în vedere, Eriugena nu face decât să descrie parcursul întregii creații, de la manifestarea sa în această lume și până la întoarcerea la Dumnezeu²¹. Această dublă mișcare nu este altceva decât o reluare (prin mijlocirea scrierilor dionisiene și maximiene) a cuplului terminologic neoplatonician: *πρόοδος* și *ἐπιστροφή*. Învățatul irlandez traduce acești termeni prin *processio* (*multiplicatio, divisio*) și *reversio* (*reditus, congregatio, adunatio*), iar „aceste două noțiuni constituie leitmotivul lucrării majore a lui Eriugena, *Periphyseon*”²², ele sunt „inima gândirii eriugeniene, motorul dialecticii sale”²³.

Pentru Ioan Scotus, spre deosebire de tradiția neoplatonică (necreștină), *reversio* nu este altceva decât *deificatio*, iar această reîntoarcere se face în și prin Hristos, Noul Adam, care, spre deosebire de primul Adam, din pricina căruia întreaga natură a fost izgonită din paradis, reunește, reîntregește întreaga natură: „*In primo universa natura de felicitate paradisi est expulsa, in secundo in eandem felicitatem est revocata et restituta*” (*Periphyseon*, IV, 20; PL 122, 836C). Hristos asumă și răscumpără întreaga natură umană: „*totam humanam naturam quam totam accepit, totam in seipso et in toto humano genere totam salvavit*” (*Ibidem*, V, 25; PL 122, 911B)²⁴.

²¹ Spre finalul tratatului, Eriugena vorbește despre o triplă reîntoarcere (1020A-C), care se realizează în șapte etape (1020C-1021A).

²² „These two notions constitute the leitmotiv of Eriugena's major work, the *Periphyseon*” (Édouard Jeaneau, „The Neoplatonic Themes of Processio and Reditus in Eriugena”, în *Dionysius*, 15 (1991), pp. 3-29; republicat în „*Tendenda vela. Excursions littéraires et digressions philosophiques à travers le Moyen Âge*, Turnhout, Brepols, 2007, pp. 511-539, aici p. 519).

²³ Édouard Jeaneau, „Le thème du retour”, în *Études érigéniennes*, Paris, Études Augustiniennes, 1987, p. 369.

²⁴ Pentru rolul lui Hristos în sistemul eriugenician vezi Maieul Cappuyens, *Jean Scot Érigène: sa vie...*, pp. 361-370.

Tot la începutul lucrării *Periphyseon*, Cartea I, Eriugena vorbește despre *theophania* (un calc după grecescul $\theta\epsilon\omicron\phi\acute{\alpha}\nu\iota\alpha$), pe care o definește ca manifestare a divinului (*theophania, hoc est dei apparitio*, PL 122, 446D)²⁵. Explicit, irlandezul face din Maxim Mărturisitorul marele teoretician al teofaniilor (*Dei apparitio*): „*Maximum monachum, divinum philosophum, in expositione Sermonum Gregorii Theologi de hac theophania altissime atque subtilissime disputasse reperimus*” (PL 122, 449A)²⁶. Mai mult decât atât, „pentru Eriugena, fiecare creatură este o teofanie, o manifestare creată a Luminii necreate. Fiecare creatură este și «o pirofanie» (neologism propus de É. Jeauneau), o manifestare văzută a focului dumnezeiesc nevăzut”²⁷. Prin teofanie se deschide astfel calea spre Dumnezeu, dar nu spre esența Sa, subliniază în nenumărate rânduri Ioan Scotus, în bună tradiție patristică, ci doar la manifestările Sale. Situația paradoxală, specifică creștinismului, rămâne și este exemplar redată de învățatul irlandez în Cartea a III-a a *Periphyseon*-ului (PL 122, 678C, ed. Jeauneau, CCCM 163, p. 85), unde vorbește despre *vizibilitatea invizibilului, înțelegerea neînțeleșului, manifestarea ascunsului, cunoașterea necunoscutului etc.*

Scriptura spune clar că „Dumnezeu nu poate fi văzut” (Ieș. 33, 20; I Tim. 6, 16), dar El, totuși, Se face văzut, într-o anumită măsură, pentru că „cele nevăzute ale Lui se văd de la facerea lumii, înțelegându-se

²⁵ Pentru o definiție a teofaniei vezi și *Expositiones in Ierarchiam coelestem* IV, 17; CCCM 31, p. 156.

²⁶ Lambros Siassos, „Des théophanies créées? Anciennes interprétations de la première lettre de l'Aréopagite”, în Ysabel de Andia [éd.], *Denys l'Aréopagite et sa postérité en Orient et en Occident. Actes du Colloque International, Paris, 21-24 septembre 1994*, Paris, Études Augustiniennes 1997, pp. 227-235; vezi, de asemenea, Tullio Gregory, „Note sulla dottrina delle «teofanie» in Giovanni Scoto Eriugena”, în *Studi medievali*, IV (1963), pp. 75-91; Emile Falque, „Jean Scot Érigène: La théophanie comme mode de la phénoménalité”, în *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 86 (2002), pp. 387-421; Bogdan G. Bucur, „Theophanies and Vision of God in Augustine's *De Trinitate*: An Eastern Orthodox Perspective”, în *Saint Vladimir's Theological Quarterly*, 52 (2008), pp. 67-93.

²⁷ É. Jeauneau, „Traducerea eriugeniană la *Ambigua* lui Maxim Mărturisitorul: Thomas Gale (1636-1702) și *Codex Remensis*” (La traduction érigénienne des *Ambigua* de Maxime le Confesseur: Thomas Gale (1636-1702) et le *Codex Remensis*), în *Jean Scot Eriugène et l'histoire de la philosophie, Laon, 7-12 juillet, 1975*, Paris, CNRS (Bontemps Limoges), 1977, pp. 135-144; republicat în Édouard Jeauneau, *Études érigéniennes*, Paris, Études Augustiniennes, 1987, pp. 423-434 (trad. în acest volum, p. 203).

din făpturi” (Rom. 1, 20). Întreaga creație oferă, atât cât pot oamenii înțelege, o anumită cunoaștere despre Dumnezeu. Un autor drag lui Eriugena, Dionisie Areopagitul, spune în *Epistola VII* (ed. Suchla 166, 15), că „adevărații filosofi” (αὐτοῦ φιλοσοφία) sunt aceia care pot mărturisii că Dumnezeu poate fi cunoscut, într-o anumită măsură, plecând de la creația Sa²⁸.

Ca și în sistemul maximian, unde cele descrise mai sus se identifică cu contemplația naturală (θεωρία φυσική)²⁹, Eriugena face un pas înainte și vorbește despre Hristos, Dumnezeu adevărat și Om adevărat, care este singurul Mijlocitor între oameni și Dumnezeu (1 Tim. 2, 5). Natura divină a Cuvântului lui Dumnezeu rămâne inaccesibilă întregii creații, doar prin Întrupare Dumnezeu Se coboară la oameni „*incarnatum vero quadammodo descendens, mirabili quadam theophania*” (*Periphyseon*, V, 25; PL 122, 912D) pentru ca aceștia să se poată înălța spre Dumnezeu („*Descendit enim verbum in hominem ut, per ipsum, ascenderet homo in deum*”)³⁰. Eriugena este unul

²⁸ Ysabel de Andia, *Denys l'Aréopagite. Tradition et métamorphoses*, préface par Maurice de Gandillac, Paris, J. Vrin, 2006, p. 55.

²⁹ Din textele Sfântului Maxim reiese că Întruparea Cuvântului este triplă: 1) Întruparea Cuvântului în *logoi* ai creaturilor, în momentul creației; 2) Întruparea Cuvântului în *logoi* ai Scripturii și 3) Întruparea Logosului în trupul omenesc (*Ambigua* 33, trad. D. Stăniloae, București, EIBMBOR, 2006, pp. 369-370). Astfel, îl putem cunoaște pe Dumnezeu într-un mod întreit: contemplând cele create, din Scripturi și, în mod desăvârșit, prin Întruparea Cuvântului. Această cunoaștere întreită este accesibilă omului în funcție de etape pe care a atins-o în cadrul urcușului duhovnicesc: *legea naturală* (φυσικοῦ νόμου), *legea scrisă* (γραπτοῦ νόμου) și *legea harului* (χάριτος νόμου) (Pentru aceste trei legi generale în textele lui Maxim, vezi, între altele, *Răspunsuri către Thalasia*, 64, în *Filocalia*, III, trad. D. Stăniloae, București, Humanitas, 2005, p. 353; p. 65 [p. 368]). Dar, oricât de îmbunătățită duhovnicește ar fi o persoană la un moment dat, niciodată nu va avea o cunoaștere a ființei (naturii) lui Dumnezeu, ci doar a manifestărilor, a lucrărilor, Sale. În acest loc intervine distincția patristică dintre teologie (θεολογία) și iconomie (οικονομία), magistral exprimată de Sfântul Maxim prin cuvintele: „θεολογίαν μὲν γὰρ διδάσκει σαρκούμενος ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, ὡς ἐν ἑαυτῷ δεικνὺς τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον” (*Orationes Dominicae brevis expositio*, PG 90, 876C; trad. D. Stăniloae în *Filocalia*, II [ed. 2005], p. 230: „Teologie ne învață Cuvântul lui Dumnezeu prin faptul că Se Întrupează, arătând în Sine pe Tatăl și pe Duhul Sfânt”).

³⁰ Jean Scot Érigène, *Commentaire sur l'Évangile de Jean*, introduction, texte critique, traduction, notes et index d'Édouard Jeuneau, Paris, Éditions du Cerf (SC 180), 1969, p. 100.

dintre pușinii latini care a înțeles pe deplin principiul *tantum-quantum* (τοσοῦτον-όσον) întâlnit frecvent în scrierile maximiene, iar *locus classicus* pentru această formulă se află în *Ambigua* 10³¹.

Nu doar la nivel ideatic, ci și structural, *Periphyseon* este tributară scrierilor maximiene, iar dacă este așa, atunci Hristos este și cheia universului eriugenian. În acest sens, É. Jeaneau observă foarte corect faptul că „Maxim i-a transmis lui Ioan Scotus și realismul său hristologic”³².

Ediții și traduceri ale lucrării *Periphyseon*

Sprijinindu-se pe efortul lui William de Malmesbury (cca 1095-1143), care a editat pentru prima dată *Periphyseon* (Ms. Cambridge, Trinity College, cota 0.5.20 sau *Codex Malmesbiriensis*), Thomas Gale este cel care a realizat o ediție (considerată *editio princeps*) a lucrării *Periphyseon: Joannis Scoti Erigenae de Divisione Naturae libri quinque diu desiderati. Accedit Appendix ex Ambiguis S. Maximi Graece et Latine*, Oxonii, e Theatro Sheldoniano, 1681 (reeditată la Frankfurt am Main, 1964). Între ediția lui Gale și aceea a lui Floss avem o nouă ediție

³¹ PG 91, 1113BC: „Φασί γάρ ἀλλήλων εἶναι παραδείγματα τόν Θεόν καί τόν ἄνθρωπον, καί τοσοῦτον τῷ ἄνθρώπῳ τόν Θεόν διά φιλανθρωπίαν ἀνθρωπίζεσθαι, ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἑαυτόν τῷ Θεῷ δι' ἀγάπης δυνηθεῖς ἀπεθέωσε, καί τοσοῦτον ὑπό Θεοῦ τόν ἄνθρωπον κατά νοῦν ἀρπάξεσθαι πρὸς τό γνωστόν, ὅσον ὁ ἄνθρωπος τόν ἀόρατον φύσει Θεόν διά τῶν ἀρετῶν ἐφάρωσεν” (majoritatea exegeților urmează varianta propusă de Polycarp Sherwood, *Earlier Ambigua of St. Maximus the Confessor and his refutation of Origenism*, *Studia Anselmiana* 36, Roma, Herder, 1955, p. 144, n. 35, aceea de a citi τό ἄγνωστον în loc de τό γνωστόν). În traducerea latină a lui Eriugena, fragmentul maximian este redat astfel: „Dicunt enim inter se inuicem esse paradigmata Deum et hominem, et tantum homini Deum per misericordiam humanari, quantum homo seipsum Deo per caritatem confortatus consecrauit, et tantum a Deo hominem secundum animum rapi ad incognitum, quantum homo inuisibilem natura Deum per virtutes fecit manifestum” (*Ambigua ad Iohannem Maximi Confessoris iuxta Iohannis Scotti Eriugenae latinam interpretationem*, Nunc primum edidit Édouard Jeaneau, *Corpus Christianorum, Series Graeca* 18, Turnhout, Brepols, 1988, pp. 48-49. 140-145).

³² Édouard Jeaneau, „Jean l'Érigène et les *Ambigua ad Iohannem* de Maxime le Confesseur” (trad. în acest volum, p. 317).

pregătită de Christoph Bernhard Schlüter: *Joannis Scoti Eriigenae de Divisione Naturae libri quinque. Editio recognita et emendata. Accedunt tredecim auctoris hymni ad Carolum Calvum ex Palimpsestis Angeli Maii*. Monasterii Guestphalorum, typis et sumptibus Librariae Aschenдорffianae, 1838 (ediție fără prea mari merite, tributară celei anterioare, stabilită de Gale). După numai câțiva ani, scrierea eriugenană este editată din nou: *Iohannis Scoti Opera quae supersunt omnia ad fidem italicorum, germanicorum, belgicorum, franco-gallicorum, britannicorum codicum partim primus edidit, partim recognovit Henricus Josephus Floss SS. Theologiae et Philosophiae Doctor, in Convictorio theologorum catholicorum repetens, SS. Theologiae in Universitate Fridericia Guilelmina Rhenana privatium docens. Accedunt Adriani Papae II Epistolae*, Bonn, 1852 (ediție reluată de abatele J.-P. Migne în *Patrologia Latina* 122, coll. 439-1022: *Iohannis Scoti Opera quae supersunt omnia*, Lutetiae Parisiorum, 1853). Urmează ediția critică (incompletă) inițiată de I.-P. Sheldon-Williams: *Iohannis Scotti Eriugenae Periphyseon (De Divisione Naturae), Liber Primus*, ed. Inglis Patric Sheldon-Williams [împreună cu L. Bieler] (*Scriptores Latini Hiberniae VII*), Dublin (Dublin Institute for Advanced Studies), 1968; *Iohannis Scotti Eriugenae Periphyseon (De Divisione Naturae), Liber Secundus*, ed. Inglis Patric Sheldon-Williams [împreună cu L. Bieler] (*Scriptores Latini Hiberniae IX*), Dublin (Dublin Institute for Advanced Studies), 1972; *Iohannis Scotti Eriugenae Periphyseon (De Divisione Naturae), Liber Tertius*, ed. Inglis Patric Sheldon-Williams [împreună cu L. Bieler] (*Scriptores Latini Hiberniae XI*), Dublin (Dublin Institute for Advanced Studies), 1981; *Iohannis Scotti Eriugenae Periphyseon (De Divisione Naturae), Liber Quartus*, ed. Édouard A. Jeaneau [împreună cu Mark A. Zier] (*Scriptores Latini Hiberniae XIII*), Dublin (Dublin Institute for Advanced Studies), 1995. Ediția critică a textului eriugenan stabilită de către I.-P. Sheldon-Williams a fost criticată printre alții de Paolo Lucentini, „La nuova edizione del *Periphyseon* dell'Eriugena”, în *Studi medievali*, 17 (1976), pp. 393-414; John Marenbon „I.-P. Sheldon-Williams [ed.], *Iohannis Scotti Eriugenae Periphyseon III*”, în *Journal of Theological Studies*, 32 (1982), pp. 601-608; Aidan Breen, „Iohannes Scottus, *Periphyseon*: the problems of an edition”, în *Proceedings of the Royal Irish*

Academy: section C—archaeology, Celtic studies, 91 (1991), pp. 21-40, și de É. Jeauneau în unele texte ale sale. Totuși, în prefața ediției critice pe care a pregătit-o, É. Jeauneau spune că „este greșit să se rețină din ediția Sheldon-Williams doar aspectele negative. Ea reprezintă un incontestabil progres prin comparație cu edițiile precedente”. Printre specialiști, de referință este astăzi ediția scrierii *Periphyseon* propusă de către É. Jeauneau: *Iohannis Scotti seu Eriugena Periphyseon, Liber Primus*, Turnhout, Brepols (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, 161), 1996; *Iohannis Scotti seu Eriugena Periphyseon, Liber Secundus*, Turnhout, Brepols (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, 162), 1997; *Iohannis Scotti seu Eriugena Periphyseon, Liber Tertius*, Turnhout, Brepols (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, 163), 1999; *Iohannis Scotti seu Eriugena Periphyseon, Liber Quartus*, Turnhout, Brepols (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, 164), 2000; *Iohannis Scotti seu Eriugena Periphyseon, Liber Quintus*, Turnhout, Brepols (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, 165), 2003.

Traduceri în limbi moderne: 1. germană: Johannes Scotus Eriugena, *Über die Einteilung der Natur*, übersetzt von Ludwig Noack, 3. Auflage, Hamburg, Meiner, 1994; 2. engleză: *Eriugena Periphyseon (The Division of Nature)*, translation by Inglis P. Sheldon-Williams, revised by John O'Meara, Montréal, Bellarmin/ Washington, Dumbarton Oaks, 1987; 3. franceză: Jean Scot Érigène, *De la division de la nature (Periphyseon)*, introduction, traduction et notes par Francis Bertin, Paris, Presses Universitaires de France (col. „Épiméthée”), I (1995); II (1995); III (1995); IV (1995); V (2009); 4. italiană: Giovanni Scoto Eriugena, *Divisione della natura. Testo latino a fronte*. A cura di Nicola Gorlani, Milano, Bompiani (col. „Il pensiero occidentale”), 2013.

Sursele grecești ale lui Eriugena: Sfântul Maxim Mărturisitorul

Prin comparație cu ai săi contemporani, Eriugena a fost cu siguranță unul dintre cei mai erudiți oameni ai Renașterii carolingiene³³. În orice caz, este printre puținii, dacă nu chiar singurul, care are acces în mod direct la scrierile autorilor de limbă greacă și pe care îi folosește, alături de Părinții latini ai Bisericii, în lucrările sale³⁴. De notorietate este traducerea eriugeniiană a *Corpus-ului Dionysiacum* (o primă traducere a fost realizată între 860-862); însă mai puțină lume cunoaște traducerile textelor maximiene ori traducerea din opera lui Grigorie de Nyssa, pe care învățatul irlandez îl confunda adesea cu Grigorie din Nazianz. În cadrul acestei secțiuni voi insista mai ales pe influența decisivă exercitată de Maxim Mărturisitorul asupra gândirii eriugeniene, influență care i-a adus irlandezului atât mărirea, pentru traducerea în latină a unor texte dificile precum *Ambigua ad Iohannem* și *Quaestiones ad Thalassium*, cât și decăderea, deoarece, cel puțin în cazul condamnărilor din 1241, numele Eriugena și Maxim sunt frecvent asociate: în ochii cenzorilor, irlandezul a urmat îndeaproape „ereticul grec”. Indiferent cum vedem lucrurile, cert este că „viziunea sa [a lui Eriugena, n.m. F.C.] asupra lumii se schimbă prin contactul

---

³³ Unii exegeți, mai părtinitori, ne spun că Ioan Scotus „avea o oarecare erudiție, dar o erudiție profană” (*Histoire littéraire de la France*, tome V, ed. cit., p. 417). Chiar și așa, tot erudit era irlandezul. Cine îi poate condamna, spre exemplu, pe capadocieni că știau bine învățătura filosofilor din afară? Dar afirmația de mai sus este nedreaptă, deoarece în acea epocă nu exista printre latini unul care să aibă o așa bună cunoaștere a Părinților greci ai Bisericii, nici măcar Anastasie Bibliotecarul.

³⁴ Filippo Ronconi, „«Graecae linguae non nobis est habitus»». Notes sur la tradition des Pères grecs en Occident (IVe-IXe siècle)”, în M. Cutino, E. Prinzivalli, F. Vinel [éds.], *Transmission et réception des Pères grecs dans l'Occident, de l'Antiquité tardive à la Renaissance. Entre philologie, herméneutique et théologie Actes du colloque international organisé du 26 au 28 novembre 2014 à l'Université de Strasbourg* (Collection des Études Augustiniennes: Série Moyen Âge et Temps modernes [EAMA 53]), Turnhout, Brepols, 2016, pp. 337-377; vezi, de asemenea, Irena Backus, *The Reception of the Church Fathers in the West. From the Carolingians to the Maurists* (2 vol.), New York, E.J. Brill, 1997 (în special Willemien Otten, „The Texture of Tradition: the Role of the Church Fathers in Carolingian Theology”, în Irena Backus [ed.], op. cit., vol. I, pp. 3-50); Michael W. Herren, Shirley Ann Brown, *The Sacred Nectar of the Greeks: Study of Greek in the West in the Early Middle Ages*, London, King's College, 1988.

cu acest filosof divin: *Maximum monachum, divinum philosophum* (PL 122, 449A)³⁵.

„*Graeci autem solito more res acutius considerantes expressiusque significantes*”, spune Eriugena în cartea a V-a din *Periphyseon* (PL 122, 955A 4-5), iar ultimul editor al acestei opere (É. Jeuneau) preferă să evedențieze faptul că irlandezul și-a liniștit setea de cunoaștere la „fântâna Părinților hristofori”³⁶, a căror opere le-a tradus: Dionisie Areopagitul integral³⁷, fără scolii (traduse de Anastasie Bibliotecarul)³⁸; Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Ambigua ad Iohannem* (CPG

³⁵ É. Jeuneau, „Jean l'Érigène et les *Ambigua ad Iohannem* de Maxime le Confesseur” (trad. în acest volum, p. 311).

³⁶ *Carmina*, VIII, I, 9-10, ed. L. Traube, în *MGH, Poetae Latini Aevi Carolini* III, p. 549. Primul autor care s-a ocupat de influența gândirii grecești asupra lui Eriugena a fost Alexander Ivanovitch Brilliantoff (1867-1933), în lucrarea *Влияние восточного богословия на западное в произведениях Иоанна Скота Эриугены* (*Influența teologiei răsăritene și arusene asupra scrierilor lui Ioan Scotus Eriugena*), St. Petersburg, 1898 (reeditată la Moscova, Martis, 1998).

³⁷ În septembrie 827, Ludovic cel Pios a primit din partea împăratului bizantin, Mihail al II-lea Amorianul [Bălbăitul], un manuscris cu scrierile păstrate sub numele lui Dionisie Areopagitul (astăzi manuscrisul *Parisinus graecus* 437, datat ca fiind de la începutul secolului al IX-lea). Vezi, în acest sens, Gabriel Théry, „Scot Érigène traducteur de Denys”, în *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 6 (1931), pp. 185-278; vezi și Jean Pépin, „Jean Scot traducteur de Denys. L'exemple de la *Lettre IX*”, în G.-H. Allard [éd.], *Jean Scot Écrivain: Actes du IVe Colloque International Montréal (28 août-2 septembre 1983)*, Montréal/ Bellarmine; Paris/ J. Vrin, 1986, pp. 129-141; vezi, de asemenea, René Roques, „Traduction ou interprétation? Brèves remarques sur Jean Scot traducteur de Denys”, în John J. O'Meara and Ludwig Bieler [eds.], *The mind of Eriugena*, Dublin, Irish University Press, 1973, pp. 59-76. Totuși, *Corpus-ul Dionysiacum* era cunoscut la Roma în jurul anului 593, dovadă în acest sens stă un text al Sfântului papă Grigorie cel Mare, mai exact o omilie (XXIV), unde citează acest *Corpus* (vezi în acest sens Salvatore Lilla, „Brief Notes on the Greek *Corpus Areopagiticum* in Rome during the Early Middle Ages”, în *Dionysius*, 19 [2001], pp. 201-214). Este posibil ca papa Grigorie să fi intrat în contact cu scrierile atribuite lui Dionisie atunci când a fost apocrisiar la Constantinopol, aproape 6 ani. Se pare că înainte de 827 un alt manuscris grecesc cu scrierile lui Dionisie Areopagitul a fost trimis lui Pepin cel Scurt (între 758 și 763) de către papa Paul I (probabil, aceste scrieri rămăseseră la Roma de la Conciliul de la Lateran, din 649, atunci când Sfântul Maxim s-a folosit de ele în redactarea actelor acestui conciliu), dar acest document nu a trezit interesul nimănu (MGH, *Epistolae*, III, p. 529, 21).

³⁸ Girolamo Arnaldi, „Anastasio Bibliotecario, Carlo il Calvo e la fortuna di Dionigi l'Areopagita nel secolo IX”, în *Giovanni Scoto nel suo tempo: L'organizzazione del sapere in età carolingia. Atti del XXIV Convegno storico internazionale, Todi, 11-14 ottobre 1987*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1989, pp. 513-536; pentru receptarea *Corpus-ului Dionysiacum* în Occident vezi și T. Boiadjev, G. Kapriev, and A. Speer [eds.], *Die Dionysius-Rezeption im Mittelalter*, Turnhout, Brepols, 2000.

7705)³⁹ și *Quaestiones ad Thalassium* (CPG 7688)⁴⁰, *Scoliae*, cum le numea Eriugena⁴¹; Sfântul Grigorie de Nyssa, *De hominis opificio* (numită de irlandez *De imagine*)⁴². Maieul Cappuyns considera că Eriugena a mai tradus în latină *Hexaemeron*-ul Sfântului Vasile cel Mare și *Ancoratus* al lui Epifanie al Salaminei⁴³.

Carol cel Pleșuv îi cere lui Ioan Scotus să traducă în latină scrierea lui Maxim Mărturisitorul intitulată *περι διαφόρων ἀπόρων*, pe care É. Jeuneau preferă să o numească *Ambigua ad Iohannem*⁴⁴. Titlul lucrării maximiene, cunoscută astăzi mai ales drept *Ambigua*, se datorează traducerii lui Eriugena, care echivalează prin *ambiguum* grecescul

---

³⁹ „Prin traducerea pe care a făcut-o la *Ambigua ad Iohannem*, Ioan Scotus l-a introdus pe Maxim în Occident. Ce succes a avut întreprinderea sa? Suntem tentați să răspundem: unul foarte modest” (Édouard Jeuneau, „Jean l’Érigène et les *Ambigua ad Iohannem* de Maxime le Confesseur”; traducere în acest volum, p. 322). Traducerea eriugenană a scrierii maximiene *Ambigua ad Iohannem* s-a păstrat în două manuscrise din secolul al IX-lea (pentru această chestiune vezi Eligius Dekkers, „Maxime le Confesseur dans la tradition latine”, în C. Laga, J.A. Munitiz, L. Van Rompay [eds.], *After Chalcedon. Studies in theology and Church history offered to professor Albert Van Roey for his seventieth birthday* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 18), Leuven, Peeters, 1985, pp. 84-86). Interesant este faptul că manuscrisele cele mai vechi, care conțin *Ambigua* Sfântului Maxim, sunt păstrate în latină (secolul al IX-lea), în traducerea lui Eriugena, și nu în greacă. Așadar, în stabilirea ediției critice, anunțată de C. Laga să apară în CCSG, nu se poate face abstracție de această variantă latină, anterioară „originalului” grecesc.

⁴⁰ Paul Meyvaert, „Eriugena’s Translation of the *Ad Thalassium* of Maximus: Preliminaires to an Edition of this Work”, în John J. O’Meara and Ludwig Bieler [eds.], *The mind of Eriugena*, Dublin, Irish University Press, 1973, pp. 78-88.

⁴¹ Specialiștii apreciază că între 862-864, Eriugena traduce *Ambigua ad Iohannem*, iar între 864 și 866, traduce *Quaestiones ad Thalassium* (*Scoliae*).

⁴² Maieul Cappuyns, „Le *De Imagine* de Grégoire de Nyssa traduit par Jean Scot Érigène”, în *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 32 (1965), pp. 205-262; Philip Levine, „Two Early Latin Versions of St. Gregory of Nyssa’s *περι κατασκευής ἀνθρώπου*”, în *Harvard Studies in Classical Philology*, 63 (1958), pp. 473-492.

⁴³ Între Părinții greci și cei latini, Eriugena îi preferă pe cei dintâi, mai ales pentru că au văzut lucrurile cu mai multă profunzime (*acutius considerantes*) decât cei latini (Eriugena, *Periphyseon* V, 35; *PL* 122, 955A; vezi și É. Jeuneau, „Jean Scot Érigène et le grec”; trad. în acest volum, p. 112); vezi, de asemenea, Inglis Patrick Sheldon-Williams, „Eriugena’s Greek Sources”, în John J. O’Meara and Ludwig Bieler [eds.], *The mind of Eriugena*, Dublin, Irish University Press, 1973, pp. 1-15.

⁴⁴ Édouard Jeuneau, „Jean l’Érigène et les *Ambigua ad Iohannem* de Maxime le Confesseur”; trad. în acest volum, p. 304.

ἄπορα, ce semnifică „locuri dificile, problematice”⁴⁵. În realitate, nu este vorba despre o lucrare unitară, așa cum este acceptat fără critică de către unii exegeți, ci despre două *Ambigua*, scrise de Sfântul Maxim în perioade diferite: *Ambigua ad Thomam* (Τοῦ αὐτοῦ περι διαφορών ἀπόρων τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου πρὸς Θωμᾶν τὸν ἡγιασμένον) și *Ambigua ad Iohannem* (Τοῦ αὐτοῦ πρὸς Ἰω<άννην> ἀρχιεπίσκοπον Κυζίκου περι διαφορών ἀπόρων τοῦ Θεολόγου). Unul dintre primii editori ai textelor maximiene, clasicistul Franz Öhler (1817-1866), considera că cele două serii alcătuiesc un singur corpus: „*Totius et integri Διαφόρων ἀποριῶν corporis ego edendi consilium cepi*” (PG 91, 1029-1030). Așadar, sursa amestecului celor două serii de texte maximiene pare a se afla în ediția stabilită de Franz Öhler (Halle, 1857), reprodusă și de J.-P. Migne (PG 91), care le-a grupat sub titlul *Ambiguum Liber*⁴⁶. Pentru Édouard Jeuneau este mai potrivit ca aceste două opere diferite să fie deosebite decât confundate⁴⁷. P. Sherwood a stabilit că prima serie *Ambigua* (PG 91, 1032-1060) a fost scrisă către anul 634, iar a doua serie (PG 91, 1061-1417), mult mai lungă, datează din anii 628-630⁴⁸. În PG, ordinea cronologică a celor două serii este inversată: *Ambigua ad Thomam* apare înaintea seriei *Ambigua ad Iohannem*. Cei care au tradus după PG au neglijat, uneori involuntar, ordinea cronologică a acestor serii. Mult mai interesant este faptul că Eriugena nu a cunoscut decât seria *Ambigua ad Iohannem*, neștiind nimic despre existența primei serii, *Ambigua ad Thomam*⁴⁹. În bună tradiție eriugeniană, Thomas Gale (1636-1702) rezervă titlul *Ambigua* doar pentru scrierea *Ambigua ad Iohannem*⁵⁰.

⁴⁵ Pentru această chestiune vezi *ibidem*, trad. în acest volum, pp. 306-307.

⁴⁶ Pentru un punct de vedere mai recent asupra acestui subiect vezi Bart Janssens, „Does the Combination of Maximus’ *Ambigua ad Thomam* and *Ambigua ad Iohannem* go back to the Confessor himself?”, în *Sacris Erudiri. A Journal of Late Antique and Medieval Christianity*, 42 (2003), pp. 281-286.

⁴⁷ Édouard Jeuneau, „Jean l’Érigène et les *Ambigua ad Iohannem* de Maxime le Confesseur”; trad. în acest volum, p. 306.

⁴⁸ Polycarp Sherwood, *An Annotated Date-list of the works of Maximus the Confessor*, Roma, Herder, 1952, pp. 31-32, 39.

⁴⁹ Édouard Jeuneau, „Jean l’Érigène et les *Ambigua ad Iohannem* de Maxime le Confesseur”; trad. în acest volum, p. 307.

⁵⁰ *Maximi Confessoris Ambigua ad Iohannem: Iuxta Iohannis Scotti Eriugena latinam interpretationem*, nunc primum edidit Eduardus Jeuneau, CCSG 18, Turnhout-Brepols, Leuven - University Press, 1988, Introduction: I. Le titre: *Ambigua ad Iohannem*.

În limba română, titlul acestei lucrări „unitare” părintele D. Stăniloae îl traduce astfel în PSB 80, 1983: *Ambigua. Tîlcuiri ale unor locuri cu multe și adînci înțelesuri din Sfinții Dionisie Areopagitul și Grigorie Teologul*. În mod curios, cei care au realizat reeditarea acestei traduceri, în 2006, au preferat să elimine cu totul acest titlu, rămânând în cele din urmă doar *Ambigua*. Vrem sau nu, pentru traducerea în limba română trebuie să cităm, astfel, cele două scrieri maximiene.

Înainte de toate, curajul lui Eriugena trebuie apreciat, deoarece cu resurse minimale a reușit să traducă lucrări complexe ale patristicii grecești, și, mai ales, scrierile Sfântului „Maxim Mărturisitorul, care este cel mai greu autor dintre toți”⁵¹. Irlandezul a ajuns, probabil, la textele maximiene prin intermediul *Corpus*-ului *Dionysiacum*, deoarece, pe lângă faptul că Maxim comentează câteva locuri dificile din opera lui Dionisie, în textele sale sunt frecvent întâlnite marile teme dionisiene, precum distincția teologie catafatică-apofatică, *exitus-reditus*, urcușul duhovnicesc, *théosis* etc⁵².

---

⁵¹ É. Jeauneau, „Jean Scot Érigène: grandeur et misère du métier de traducteur, în *Traction et traducteurs au Moyen Âge*. Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris (IRHT), les 26-28 mai 1986. Textes réunis par Geneviève Contamine, Paris, CNRS, 1989, p. 106; republicat în *Idem*, „*Tendenda Vela*”. *Excursions littéraires et digressions philosophiques à travers le Moyen Âge*, Turnhout, Brepols (Instrumenta Patristica et Medievalia. Research on the Inheritance of Early and Medieval Christianity, 47), 2007, p. 240; trad. în acest volum, p. 164.

⁵² Pentru Eriugena și Maxim, vezi, *inter alia*, Johannes Dräsecke, „Maximus Confessor und Johannes Scotus Eriugena”, în *Theologische Studien und Kritiken*, 84 (1911), pp. 20-60, pp. 204-229; Maieul Cappuyns, „Jean Scot Érigène et les Scoliae de Maxime le Confesseur”, în *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 31 (1964), pp. 122-124; Édouard Jeauneau, „La bibliothèque de Cluny et les œuvres de l'Érigène”, în *Pierre Abélard, Pierre le Vénéral: les courants philosophiques, littéraires et artistique en occident au milieu du XIIe siècle*, Colloque International du CNRS, Paris, 1975, pp. 703-725 (reluat în *Études érigéniennes*, pp. 397-421); Eric David Pearl, „Metaphysics and Christology in Maximus the Confessor and Eriugena”, în Bernard McGinn, Willemeine Otten [eds.], *Eriugena: East and West*, Notre Dame and London, University of Notre Dame Press, 1994, pp. 253-270; Thomas Böhm, „Adnotationes zu Maximus Confessor und Johannes Scottus Eriugena”, în Walter Haug et alii [eds.], *Deutsche Mystik im Abendländischen Zusammenhang. Neu erschlossene Texte, neue methodische Ansätze, neue theoretische Konzepte. Kolloquium Kloster Fischingen 1998*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2000, pp. 51-60; Carl Laga, „A Complete Graeco-Latin Index of Maximus Confessor's *Quaestiones ad Thalassium*”, în Michael Dunne and James McEvoy [eds.], *History and Eschatology in John Scottus Eriugena and*

În mod unanim, se acceptă ideea că Sfântul Maxim Mărturisitorul a exercitat o influență decisivă asupra lui Eriugena⁵³. Statistic, cel puțin din punct de vedere cantitativ, lucrurile nu par să stea chiar așa. În ediția lui Floss, reluată de Migne în *PL* 122, *Periphyseon* ocupă 589 coloane. După inventarierea realizată de É. Jeauneau, „citările din Maxim Mărturisitorul (numai *Ambigua ad Iohannem*) ocupă 9 coloane, cele din Dionisie 10 și cele din Grigorie de Nyssa 15. Cu alte cuvinte, citările din Maxim reprezintă 1,55 % din textul lui Eriugena, cele din Dionisie 1,69 % și cele din Grigorie de Nyssa 2,66 %”⁵⁴. Așadar, nici de această dată influența ideatică, calitativă, nu coincide cu prezența pur statistică, cantitativă a unui autor.

Din punct de vedere calitativ, „traducerile eriugeniene sunt în general foarte literale: adesea este posibil să se găsească cuvântul grecesc plecând de la cuvântul latin ales pentru a-l traduce”⁵⁵. Un exeget

---

His Time, Leuven, University Press, 2002, pp. 169-181; Catherine Kavanagh, „The Influence of Maximus the Confessor on Eriugena’s Treatment of Aristotle’s *Categories*”, în *American Catholic Philosophical Quarterly*, 79 (2005), pp. 567-596; Carlos Steel, „Maximus Confessor and John Scottus Eriugena on Place and Time”, în Willemien Otten and Michael I. Allen [eds.], *Eriugena and Creation. Proceeding of the Eleventh International Conference on Eriugenian Studies, held in honor of Édouard Jeauneau, Chicago, 9-12 November 2011*, Turnhout, Brepols, 2014, pp. 291-318; Catherine Kavanagh, „The Impact of Maximus the Confessor on John Scottus Eriugena”, în Pauline Allen and Bronwen Neil [eds.], *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford, Oxford University Press, 2015, pp. 480-499; Françoise Vinel, „Scot Érigène, traducteur des Questions à Thalassios de Maxime le Confesseur: remarques introductives”, în M. Cutino, E. Prinzivalli, F. Vinel [eds.], *Transmission et réception des Pères grecs dans l’Occident, de l’Antiquité tardive à la Renaissance. Entre philologie, herméneutique et théologie. Actes du colloque international organisé du 26 au 28 novembre 2014 à l’Université de Strasbourg*, Collection des Études Augustiniennes: Série Moyen Âge et Temps modernes (EAMA 53), Turnhout, Brepols, 2016, pp. 159-173.

⁵³ É. Jeauneau, „Jean Scot Érigène et le grec”; trad. în acest volum, p. 153. În altă parte, același exeget spune că „dintre cei trei Părinți greci de care ne ocupăm, cel care a exercitat cea mai puternică influență asupra lui Ioan Scotus a fost probabil Maxim Mărturisitorul”; trad. în acest volum, p. 178.

⁵⁴ *Idem*, „Pseudo-Dionysius, Gregory of Nyssa, and Maximus the Confessor in the works of John Scottus Eriugena”, în Ute-Renate Blumenthal [ed.], *Carolingian Essays: Andrew W. Mellon Lectures in Early Christian Studies*, Washington, Catholic University of America Press, 1983, p. 144 (trad. în acest volum, p. 175). Această statistică este reluată de É. Jeauneau în mai multe studii ale sale.

⁵⁵ *Idem*, *Appendice II*, în Jean Scot, *Commentaire sur l’Évangile de Jean*, introduction, texte critique, traduction, notes et index d’Édouard Jeauneau, Paris, Éditions du Cerf (SC 180), 1969, p. 387.

care a urmărit cu atenție receptarea operei maximiene în lumea latină ajunge la următoarea concluzie, care confirmă faptul „că citările lui Maxim sunt extrem de rare în scrierile latine ale Evului Mediu. Interesul pe care îl merită în toate privințele acest gânditor profund și original, care a fost Maxim Mărturisitorul, nu s-a regăsit în Occident decât în zilele noastre”⁵⁶. Și totuși, această slabă receptare a textelor maximiene în Occident nu prejudiciază în nici un fel efortul titanic depus de Eriugena pentru a traduce aceste dificile scrieri. Fără prea multe instrumente la îndemână, de tipul dicționarelor, lexicoanelor, chiar și în absența unui vocabular latin adecvat bogatei terminologii maximiene, irlandezul rămâne cel mai important traducător al scrierilor Sfântului Maxim Mărturisitorul în limba latină⁵⁷.

În mod explicit, Eriugena citează în *Periphyseon* de 33 de ori *Ambigua ad Iohannem*⁵⁸ și de 7 ori *Quaestiones ad Thalassium*⁵⁹. Poate nu

⁵⁶ E. Dekkers, *art. cit.*, p. 97.

⁵⁷ „Traducerea lui Ioan Scotus nu a cunoscut decât o difuzare foarte restransă” (E. Dekkers, *art. cit.*, p. 87). Dintr-un alt punct de vedere, „știm că, într-un fel sau altul, Maxim a fost inițiat în origenism, și că a fost influențat de Evagrie Ponticul, una dintre figurile majore ale vechii spiritualități monastice. Prin intermediul lui Maxim, Eriugena avea așadar acces la aceste comori spirituale ale Bisericii Răsăritene. Acesta era un mare privilegiu” (É. Jeaneau, „Jean l'Érigène et les *Ambigua ad Iohannem* de Maxime le Confesseur”; trad. în acest volum, p. 319). Scrierile lui Eriugena au fost condamnate de mai multe concilii desfășurate în lumea latină (*vide infra*, Concluziile). Prin intermediul său, învățătura a trei importanți autori de limbă greacă a pătruns în Occident: Grigorie de Nyssa, Dionisie Areopagitul și Maxim Mărturisitorul. Oare, ca urmare a condamnării gânditorului irlandez, nu s-a pecetluit, într-o oarecare măsură, și receptarea lui Maxim, autor decisiv pentru învățătura eriugenană, în Apus? Vom detalia în rândurile de mai jos acest aspect.

⁵⁸ 7, 1069B în I, 514B; 7, 1072A-1076A în I, 514C-515C; 7, 1080A-B în III, 641B-C; 7, 1085B în III, 673B; 7, 1088B-C în V, 879C-880A; 10, 1112D în II, 572C-D; 10, 1113A în II, 573A; 10, 1137A în III, 671B; 10, 1156C în IV, 813B; 10, 1156C-D în IV, 813C; 10, 1156D-1157A în IV 813C-D; 10, 1157C-D în V, 875C-876A; 10, 1180B în I, 481B-C; 10, 1180C-D, în I, 481C-482A; 10, 1180D-1181A în I, 482A-B; 17, 1225D-1228A în II, 587A; 20, 1237B-C în V, 945A; 21, 1252A-B în V, 877D-878A; 23, 1257C-1260A în V, 870C-871A; 23, 1260C în I, 520C; 23, 1260D-1261A în II, 615B-C; 33, 1285C în V, 1005B-C; 41, 1304D-1305B în II, 529C-531A; 41, 1305B-D în 532B-D; 41, 1305D în II, 533A; 41, 1305D-1308A în II, 534C; 41, 1308A-B în II, 535A-B; 41, 1308B-C în II, 535C-536A; 41, 1308C-1309B în II, 536D-537C; 41, 1309B-1312B în II, 540C-542B; 42, 1345D-1348B în IV, 812C-813B; 42, 1348D-1349A în V, 937C-938A; 45, 1356A-B în IV 835B-C.

⁵⁹ Introducere 253B în V 919A-B; Introducere 257C-260A în IV, 842C-843A; Prolog 264D în V, 919A; 1, 269B în V, 916B; 5, 277B-280B în IV, 857A-858A; 48, 436A-B în

întâmplător cele 40 de citări din scrierile maximiene sunt perfect egale cu cele 40 de citări din opera augustiniană⁶⁰. Urmează *Corpus-ul Dionysiacum* cu 36 de citări, Grigorie de Nyssa (confundat uneori cu Grigorie Teologul) cu 20 de citări, Ambrozie cu 19, ș.a.m.d⁶¹. Per ansamblu, echilibrul citărilor eriugeniene din scrierile Părinților Bisericii este rupt, balanța înclinând către Părinții greci care beneficiază de 116 citări prin comparație cu cele 67 de citări ale Părinților latini⁶². Așadar, între Părinții greci și cei latini, Eriugena îi preferă pe cei din tîi, mai ales pentru că au văzut lucrurile cu mai multă profunzime (*acutius considerantes*) decât cei latini⁶³.

Fascinați de Eriugena, câțiva exegeți îi atribuie irlandezului și lucruri pe care nu le-a făcut. De pildă, în *Nota preliminară la Comentarul la Evangelia lui Ioan*, Dan Batovici face următoarea afirmație:

V, 895D-896A; 63, 671D în II, 565A-B. Aceste referințe (cu privire la *Ambigua ad Iohannem* și *Quaestiones ad Thalassium*) le-am preluat din Giovanni Scoto Eriugena, *Divisione della natura. Testo latino a fronte*. A cura di Nicola Gorlani, Milano, Bompiani (col. „Il pensiero occidentale”), 2013, pp. 2565-2566. O listă a citărilor Sfântului Maxim în *Periphyseon* a fost realizată de J.M. Garrigues și A. Riou în *École pratique des Hautes Études*, V-e Section, Annuaire 1969-1970, pp. 313-314.

⁶⁰ Pentru acest subiect vezi Brian Stock, „Observations on the Use of Augustine by Johannes Scottus Eriugena”, în *Harvard Theological Review*, 60 (1967), pp. 220-229; vezi și Stephen Ellis Gersh, „Omnipresence in Eriugena. Some Reflections on Augustino – Maximian Elements in *Periphyseon*”, în Werner Beierwaltes [ed.], *Eriugena. Studien zu seinen Quellen. Vorträge des III. Internationalen Eriugena-Colloquiums. Freiburg im Breisgau, 27-30 August 1979*, Heidelberg, Carl Winter, 1980, pp. 55-74 (reluat în S. Gersh, *Reading Plato, Tracing Plato. From Ancient Commentary to Medieval Reception*, Aldershot, Ashgate, 2005); vezi, de asemenea, Gaetano Lettieri, „La subordinazione di Agostino ai Padri greci: l'escatologia antidualistica del *Periphyseon* di Eriugena”, în M. Cutino, E. Prinzivalli, F. Vinel [éds.], *Transmission et réception des Pères grecs dans l'Occident, de l'Antiquité tardive à la Renaissance. Entre philologie, herméneutique et théologie Actes du colloque international organisé du 26 au 28 novembre 2014 à l'Université de Strasbourg* (Collection des Études Augustiniennes: Série Moyen Âge et Temps modernes [EAMA 53]), Turnhout, Brepols, 2016, pp. 175-218.

⁶¹ Pentru toate aceste referințe la Părinții Bisericii vezi Giovanni Scoto Eriugena, *Divisione della natura. ed. cit.*, pp. 2561-2567.

⁶² Un inventar al acestor citări, plecând de la sistematizarea realizată de Nicola Gorlani în ediția italiană citată deja, găsim și la Mihai Grigoraș, „Ioan Scot Eriugena, un hermeneut ecumenic”, în Alin Tat (editor), *Cuvânt și taină. Studii patristice și ecumenice*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2017, pp. 126-127.

⁶³ Eriugena, *Periphyseon* V, 35; PL 122, 955A; vezi și É. Jeuneau, „Jean Scot Érigène et le grec”; trad. în acest volum, p. 112.

„Eriugena a tradus pentru prima oară în limba latină opera lui Pseudo-Dionisie Areopagitul, dar și scoliile lui Maxim Mărturisitorul, oferind Occidentului latin lucrări fundamentale ale misticii creștine” (p. 5)⁶⁴. Este foarte adevărat că traduceri realizate de Eriugena din scrierile autorilor de limbă greacă au reprezentat un moment crucial pentru destinul creștinismului occidental, însă nu irlandezul este primul traducător al *Corpus-ului Dionysiacum* în latină, ci Hilduin (775/785-855/858)⁶⁵ sau mai degrabă monahii de la abația Saint-Denis, păstorită atunci de către acesta, care împreună cu discipolul său preferat, viitorul arhiepiscop de Reims, Hincmar (806-882), au coordonat traducerea *Corpus-ului Dionysiacum* în latină⁶⁶; Eriugena realizează o primă traducere a scrierilor păstrate sub numele lui Dionisie între 860-862, apoi, spun specialiștii, a revizuit această traducere până în 875.

Nu este adevărat nici faptul că Eriugena a tradus scoliile la *Corpus-ul Dionysiacum*, ci Anastasie Bibliotecarul a realizat acest lucru. Nu mai aducem acum în discuție faptul că doar foarte puține dintre aceste scoli sunt atribuite de exegeza contemporană Sfântului Maxim, iar acest lucru era evidențiat în perioada carolingiană de Anastasie însuși.

Se știa despre acest dublu set de scoli (ale lui Ioan de Scythopolis și ale lui Maxim Mărturisitorul) încă din secolul al IX-lea⁶⁷. De pildă, Anastasie Bibliotecarul îi scrie lui Carol cel Pleșuv cu privire la experiența pe care a avut-o la Constantinopol cu un manuscris (*Codex Mixtus* numit de exegeză) ce conținea atât scoliile lui Ioan, cât și pe cele ale lui Maxim la *Corpus-ul Dionysiacum*. Nu îmi este cunoscut

---

⁶⁴ Cu gândul la o nouă traducere în limba română sau pur și simplu pentru o nouă ediție a celei deja realizate, aceste mici inexactități ar trebui îndreptate.

⁶⁵ Data morții lui Hilduin a stârnit unele discuții în contradictoriu între exegeți; vezi în acest sens Léon Levillain, „Wandalbert de Prüm et la date de la mort d’Hilduin de Saint-Denis”, în *Bibliothèque de l’école des chartes*, 108 (1950), pp. 5-35.

⁶⁶ În Postfață: *Exegeza biblică la Eriugena*, Dan Batovici îndreaptă această scăpare din *Nota preliminară* și ne spune că „între 860 și 862, Eriugena retraduce, la cererea lui Carol cel Pleșuv, corpusul dionisian, prima traducere fiind făcută de Hilduin, între 827 și 834, la Saint-Denis” (p. 266).

⁶⁷ Preiau aici câteva idei din volumul meu *Maxim Mărturisitorul. Studii și traduceri* (Iași, Editura Universității „Al.I. Cuza”, Colecția „Bibliotheca Patristica Iassiensis”, 2016), în special pp. 40-44.

criteriul după care Anastasie a realizat cu precizie separarea celor două seturi de scoli, marcând scoliile lui Maxim cu o cruce⁶⁸. Peste secole, arhiepiscopul anglican de Armagh, irlandezul Jacobus Usserius (1581-1656), declara că a văzut două comentarii, al lui Ioan și al lui Maxim, transcrise în mod separat în unele manuscrise pe care le-a consultat la Paris și în alte părți. Editate separat până în secolul al XVI-lea sau, după cum spune Anastasie, deosebite unele de altele printr-o cruce, aceste comentarii sunt, după ediția lui Guillaume Morel (1562), publicate ca fiind o singură operă, unitară⁶⁹. Totuși, câteva manuscrise cu textele lui Eriugena, precum *Codex Vaticanus*, 652, din secolul al XI-lea, și *Codex Brugensis* nr. 1, din secolul al XIV-lea sau al XV-lea, menționează că aceste comentarii, recunoscute ca distincte, au fost transcrise de copiiști sub un singur nume: *scoliile lui Maxim*. Confuzia trebuie să fi fost curentă în secolul al XIII-lea, deoarece Toma din Aquino nu vorbește decât despre comentariul lui Maxim, pe care îl citează de câteva ori⁷⁰.

---

⁶⁸ Anastasii Bibliothecarii, *Ad Carolum Calvum Imperatorem, Epistola II*, în PL 129, 740BC. În vremea lui Anastasie existau două tradiții distincte ale manuscriselor ce conțineau scoliile grecești la *Corpus-ul Dionysiacum*, una siriacă și alta grecească (pentru o discuție asupra celor două tradiții, vezi M. Harrington, „Anastasius the Librarian’s Reading of the Greek Scholia on the Pseudo-Dionysian Corpus”, în *Studia Patristica*, 36, 2001, p. 120). Cea de-a doua tradiție, preluată de abatele Migne în PG după ediția stabilită de Balthasar Corderius, atribuie în întregime scoliile unui singur autor, Sfântului Maxim Mărturisitorul. În fond, prin aceste glose la scoliile maximiene, Anastasie Bibliotecarul nu face decât să semnaleze diferențele care apar, în viziunea sa, între traducerea realizată de Eriugena a *Corpus-ului Dionysiacum* și sensul indicat în scoli (H.F. Dondaine, *op. cit.*, p. 51).

⁶⁹ În acest context, este semnificativ și faptul că în lunga listă a edițiilor dionisiene pe care le inventariază Philippe Chevalier în *Dionysiaca* (2 vol., Paris, Desclée de Brouwer, 1937 și 1950), doar numele lui Maxim apare drept comentator, în timp ce numele lui Ioan de Scythopolis nu apare niciodată. Explicația nu poate fi decât una simplă: este utilizată doar ediția Migne pentru textul *scoliiilor*, acolo unde doar Maxim este considerat comentator al *Corpus-ului Dionysiacum*.

⁷⁰ După un inventar realizat de Antoine Lévy, în toată opera lui Toma din Aquino, doar două citări pot fi atribuite cu o totală certitudine operei autentice a Sfântului Maxim. Ele provin dintr-un florilegiu și apar foarte târziu sub pana Aquinatului. Mai întâi, în *Contra errores Graecorum* (câtre 1263), Toma citează un pasaj din *Quaestiones ad Thalassium* (63, unde Maxim interpretează metafora candelabrului și a celor șapte lumini) pentru a justifica purcederea Duhului Sfânt (II, 27, 23-31, t. 40, Édition Léonine, Paris, Éditions du Cerf, p. 98) și, în al doilea rând, folosește un extras dintr-un text scris la Roma de Maxim (*Th. Pol* 11) pentru a justifica primatul papal (II, 36, 9-14, *ibidem*, p. 103) (Antoine Lévy,

Aceste informații prezentate mai sus erau cunoscute comunității exegetice, după cum o demonstrează textul lui J. Durantel din 1919⁷¹. Pe acest fond, putem observa că studiile lui von Balthasar, care au „revoluționat” atribuirea scoliilor la *Corpus-ul Dionysiacum*, nu aduc mai nimic nou, decât un accent mai apăsător pe contribuția lui Ioan de Scythopolis. H.-U. von Balthasar a sugerat, încă din articolul publicat în 1940⁷², că datorită unor manuscrise ce aparțin tradiției siriace⁷³, ce conțin scoliile lui Ioan, se poate face deosebirea între cele două seturi de scoli, demers definitivat, deocamdată, doar cu privire la *Numele divine*, în ediția critică stabilită de Suchla, în 2011⁷⁴.

Anastase Bibliotecarul, un mare admirator al lui Maxim Mărturisitorul, s-a familiarizat, probabil, cu textele acestuia în perioada șederii sale la Constantinopol. Pe de altă parte, prezența lui Maxim

---

Le créé et l'incréd. Maxime le Confesseur et Thomas d'Aquin: aux sources de la querelle palamienne, Paris, J. Vrin, 2006, p. 37, n. 4). În rest, nu întâlnim decât de zece ori numele lui Maxim la Toma, în legătură cu comentatorul scoliilor dionisiene. Or, cum se știe, scoliile la care avea acces Aquinatul nu reprezintă decât un ecou indirect al gândirii originale a Mărturisitorului. Așadar, dominicanul este departe de a-l cita pe *Maximus Commentator* drept o autoritate: „autorul scoliilor nu este deci o autoritate de prim rang pentru Toma” (A. Lévy, *op. cit.*, p. 38). Mai mult decât atât, Toma din Aquino, asemeni contemporanilor săi, nu a cunoscut niciodată rolul decisiv pe care l-a jucat Maxim în lupta contra monoenergismului și contra monotelismului (Toma evocă în *Summa theologica*, doar de cinci ori, Sinodul Ecuменic de la Constantinopol, din 681; vezi în acest sens Ignaz Backes, *Die Christologie des hl. Thomas von Aquin und die griechischen Kirchenväter*, Paderborn, Ferdinand Schöningh Verlag, 1931, p. 31; vezi, de asemenea, A. Lévy, *op. cit.*, p. 37).

⁷¹ Jean Durantel, *Saint Thomas et le Pseudo-Denys*, Paris, Librairie Félix Alcan, 1919, pp. 55-56.

⁷² H.-U. von Balthasar, „Das Scholienwerk des Johannes von Skythopolis”, în *Scholastik*, 15 (1940), pp. 16-38. Totuși, mult înaintea lui von Balthasar, Albert Ehrhard, în Karl Krumbacher, *Byzantinische Literaturgeschichte*, München, Beck, 1897², pp. 56 și 137, îl menționează pe Ioan de Scythopolis ca fiind primul comentator al *Corpus-ului* păstrat sub numele lui Dionisie, adăugând că scoliile acestuia au fost pierdute (pentru scoliile la *Corpus-ul Dionysiacum*, vezi și Polycarp Sherwood, *The Earlier Ambigua of Saint Maximus the Confessor and His Refutation of Origenism*, Roma, Herder, 1955, p. 118 sqq.).

⁷³ Pentru versiunea georgiană a scoliilor, vezi Lela Alexidze, „The Georgian Version of the Scholia on *Corpus Dionysiacum*: Commentaries known under the name of «Maximus»”, în Tamila Mgaloblishvili, Lela Khoperia [eds.], *Maximus the Confessor and Georgia*, Londra, Bennett & Bloom, 2009, pp. 113-131.

⁷⁴ Beate R. Suchla, *Corpus Dionysiacum IV/1. Ioannis Scythopolitani prologus et scholia in Dionysii Areopagitae librum De divinis nominibus cum additamentis interpretum aliorum*, Berlin, W. De Gruyter, 2011.

trebuie să fi fost încă vie și la Roma, ca urmare a contribuției Sfântului la Conciliul de la Lateran (649) și, în cele din urmă, la victoria ortodoxiei în lupta cu fracțiunile eretice. Probabil, pentru a face mai inteligibilă traducerea „barbară” a *Corpus*-ului *Dionysiacum*, realizată de Eriugena, Anastasie se decide să traducă scoliile lui Ioan și ale lui Maxim (*Scholia in Dionysium Areopagitum* – CPG 7708)⁷⁵, pe care le transcrie în marginea manuscrisului primit de la irlandez. Interesant și totodată relevant pentru receptarea Sfântului Maxim în Occident este faptul că, în traducerea sa, Anastasie omite în mod deliberat anumite scoliile: „Anastasius omits 32 scholia from the shorter tradition, and omits significant portions of nearly 150 others”⁷⁶. Încă din 1953, Dondaine atrăgea atenția asupra faptului că Bibliotecarul a omis câteva scoliile care făceau trimitere la cunoașterea lui Dumnezeu, mai exact cele privitoare la apofatism⁷⁷. Dondaine crede că Anastasie a omis, între altele, *quid autem sit deus, omnibus est ad excogitandum impossibile* (Ms Paris, Bibl. Nat. Lat. 1618, f. 51 v)⁷⁸.

---

⁷⁵ H.F. Dondaine vorbește chiar despre „les Scolies Maxime-Anastase” (Hyacinthe François Dondaine, O.P., *Le Corpus dionysien de l’université de Paris au XIIIe siècle*, Rome, Storia e Letteratura, 1953, pp. 69, 71, 92, 93, 119, 123 et passim.). Eriugena a terminat traducerea *Corpus*-ului *Dionysiacum* către 860-862 (Maieul Cappuyns, *Jean Scot Érigène: sa vie...*, 1933, p. 157; vezi, de asemenea, H.F. Dondaine, *op. cit.*, p. 35. Pentru manuscrisele care păstrează traducerea lui Anastasie, vezi *ibidem*, pp. 35-36, n. 4). Cu privire la prezența maximiană în scoliile, vezi și A. Lévy, *op. cit.*, pp. 123-126. În pofida distincției pe care o sesizează între două serii de scoliile: maximiene, marcate de Anastasie printr-o cruce în manuscris, și altele, probabil aparținând lui Ioan de Scythopolis, Anastasie a tradus fără să deosebească între ele, trecându-le pe toate sub numele lui Maxim. „Dar pe ce se baza Anastasie? Avea el la dispoziție un manuscris grec unde putea distinge (cele două seturi de scoliile, n.m. F.C.)? Este greu de spus” (E. Dekkers, *art. cit.*, p. 88); vezi și Ezio Franceschini, „Grosseteste’s Translation of The Prologos and Scholia of Maximus to the Writings of the Pseudo-Dionysius Areopagita”, în *Journal of Theological Studies*, 34 (1933), pp. 355-363. Autorul acestui articol susține că Robert Grosseteste nu cunoștea traducerea anterioară a *Scoliiilor*, realizată de Anastasie Bibliotecarul.

⁷⁶ M. Harrington, *art. cit.*, p. 121 sqq.

⁷⁷ H.F. Dondaine, *op. cit.*, p. 65, n. 83. Potrivit acestui autor, Anastasie a omis: *quid autem sit deus, omnibus est ad excogitandum impossibile* (Ms Paris, Bibl. Nat. Lat. 1618, f. 51 v); vezi și M. Harrington, *art. cit.*, p. 122. Pentru scoliile lui Maxim și problema infinitului divin vezi A. Côté, *L’infinite divine dans la théologie médiévale: 1220-1255*, Paris, J. Vrin, 2002, p. 36 sqq.

⁷⁸ Pentru acest subiect vezi și Réka Forrai, „The Notes of Anastasius on Eriugena’s Translation of the *Corpus Dionysiacum*”, în *Journal of Medieval Latin*, 18 (2008), p. 78.

Pe de altă parte, într-o scolie atribuită Sfântului Maxim la *Corpus-ul Dionysiacum*, mai exact în *Numele divine*⁷⁹, putem întâlni clar enunțată doctrina infinitului divin, coroborată cu teza incomprehensibilității lui Dumnezeu: *incomprehensibilis et infinitus est Deus*. Alte texte similarare, ce vorbesc despre infinit, incognoscibilitate și incomprehensibilitatea lui Dumnezeu, atribuite lui Ioan de Scythopolis sunt: „ὡσπερ γὰρ ἄληπτα” (PG 4, 189); „ἐνοποιός” (*ibidem*); „ὄτι ποτέ ἔστιν ἐπιστήμη” (*ibidem*); „ἀπειρίαν” (*ibidem*)⁸⁰. După cunoștința mea, H.-F. Dondaine a fost cel dintâi care a evidențiat importanța scoliei atribuite lui Maxim: *infinitus est Deus, quia non succumbit diffinitioni*⁸¹.

Cert este faptul că o parte semnificativă dintre scrierile lui Maxim au intrat pentru prima dată în lumea latină în perioada carolingiană⁸² prin traduceri realizate de doi corifei ai acestei epoci: Anastasie Bibliotecarul⁸³ și Eriugena⁸⁴. Totuși, „cu un bagaj filologic sărac, Ioan Scotus a știut să pătrundă adânc în universul maximian. Este primul care a făcut acest lucru în Occident. Nici măcar Anastasie Bibliotecarul nu poate rivaliza cu el, în ciuda admirației sale față de Maxim și în ciuda unei incontestabile superiorități a cunoașterii

---

⁷⁹ Cu privire la problema infinitului la Dionisie, vezi Salvatore Lilla, „The Notion of Infinitude in Ps.-Dionysius Areopagita”, în *Journal of Theological Studies*, 31 (1980), pp. 93-103; vezi, de asemenea, A. Côté, *op. cit.*, p. 36 sqq.

⁸⁰ Fragmente menționate și discutate de A. Côté, *op. cit.*, p. 36 sqq.

⁸¹ H.F. Dondaine, *op. cit.*, p. 127. Pentru discuții asupra acestui subiect vezi și A. Côté, *op. cit.*, p. 38, 40 și 114.

⁸² Scrierile Sfântului Maxim erau, probabil, cunoscute unui episcop iconoclast din perioada carolingiană, Claudius de Torino († 827), așa cum reiese din afirmațiile acestuia dintr-o epistolă: *qui nos in studio huius operis sicut scientia ita et tempore praecesserunt, id est Origenis, Hilarii, Ambrosii, Hieronimi, Augustini, Rufini, Iohannis, Fulgentii, Leonis, Maximi, Gregorii et Bedae* (Claudius presbyter Iusto abbati (Carrofensi), în *MGH, Epistolae Karolini Aevi II*, p. 594, r. 11-13). După cum este încadrat între Leon, probabil papa Leon cel Mare (cca 400-461) și Grigorie, probabil papa Grigorie cel Mare (540-604), nu pare a fi în epocă alt Maxim atât de important pentru a fi menționat, decât Mărturisitorul.

⁸³ Pentru traduceri realizate de Anastasie Bibliotecarul din scrierile maximiene vezi Eligius Dekkers, „Maxime le Confesseur dans la tradition latine”, în C. Laga, J.A. Munitiz, L. Van Rompay [eds.], *After Chalcedon. Studies in theology and church history offered to professor Albert Van Roey for his seventieth birthday* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 18), Leuven, Peeters, 1985, pp. 87-90.

⁸⁴ Pentru pătrunderea lui Maxim în lumea latină, vezi E. Dekkers, *art. cit.*, pp. 83-97; vezi și Jean Leclercq, OSB, „Origène au XII-e siècle”, în *Irénikon*, 24 (1951), pp. 425-439.

limbii grecești”⁸⁵. Așadar, în opinia specialiștilor, „Anastasio este fără îndoială un mai bun elenist decât Ioan Scotus, căci el traduce mai bine decât acesta. Totuși, pentru istoria gândirii occidentale, filosofică și teologică, traducerea mai puțin bună ale lui Ioan Scotus au jucat un rol incomparabil mai important decât traducerea bună ale lui Anastasio”⁸⁶. Interesant este și faptul că textele maximiene pătrund în Occident într-o perioadă în care cunoașterea culturii și a limbii grecești era una precară⁸⁷. De aceea, poate nu este surprinzător faptul că unii dintre cei mai buni eleniști ai acestei perioade sunt irlandezi (*Scotti*), precum Sedulius Scottus, Martin de Laon și, evident, Eriugena, care era superior eleniștilor din epocă, chiar și lui Anastasio Bibliotecarul, deoarece avea „o minte filosofică”⁸⁸.

Receptarea textelor Părinților greci ai Bisericii, prin intermediul traducerilor eriugeniene, în Occident

În această secțiune încerc să identific câteva idei patristice, maximiene cu precădere, regăsite, în marea lor parte prin mijlocirea traducerilor lui Eriugena, mai ales la autori precum Guillaume de Saint-Thierry (1085-1148)⁸⁹ și Bernard de Clairvaux (1090-1153). Dar aceste

⁸⁵ Édouard Jeuneau, „Jean Scot Érigène: grandeur et misère du métier de traducteur”; trad. în acest volum, p. 166.

⁸⁶ *Idem*, „Jean Scot Érigène et le grec”; trad. în acest volum, p. 145.

⁸⁷ Cyril Mango, „La culture grecque et l’Occident au VIIIe siècle”, în *I problemi dell’Occidente nel secolo VIII (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 20.2, Spoleto, 1973)*, pp. 696-710; vezi, de asemenea, Robert Le Bourdellès, „Connaissance du grec et méthodes de traduction dans le monde carolingien jusqu’à Scot Érigène”, în René Roques [éd.], *Jean Scot Érigène et l’histoire de la philosophie*, Paris, Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977, pp. 117-123. Contrar acestei situații generalizate, la curtea lui Carol erau câțiva cunosători ai limbii eline. Din acest motiv, É. Jeuneau apreciază că șederea lui Eriugena la curtea lui Carol cel Pleșuv a fost benefică pentru consolidarea cunoștințelor sale de limbă greacă (É. Jeuneau, „Jean Scot Érigène et le grec”; trad. în acest volum, p. 116).

⁸⁸ É. Jeuneau, „L’abbaye de Saint-Denis introductrice de Denys en Occident”; trad. în acest volum, p. 190.

⁸⁹ David Neil Bell, „William of Saint Thierry and John Scot Eriugena”, în *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 33 (1982), pp. 5-29.

idei maximiene, prin intermediul traducerilor eriugeniene, se întâlnesc și la gânditori precum Rodulfus Glaber († 1050)⁹⁰, Honorius Augustodunensis (1080-1154)⁹¹, Petrus Diaconus (1107-1150/1159)⁹² et

---

⁹⁰ Rodulfus Glaber a fost un istoric asociat, în general, cu mănăstirea Cluny, unde a ajuns în anul 1030, după ce a stat o bună perioadă la Saint-Bénigne din Dijon. Pe urmele lui Maxim, mijlocit de traducerea lui Eriugena, Rodulfus Glaber vorbește despre *immobilitate mobilis* și *mobilitate immobilis* (*Historiae*, 1.15.25, ed. M. Prou, Paris, 1886, p. 24). De pildă, putem vorbi despre similitudini între *Ambigua* (Eriugena 17, Sherwood 21) Sfântului Maxim și *Historiae* (1.1.2, ed. M. Prou, Paris, 1886, p. 3) a lui Rodulfus Glaber. De asemenea, se poate discuta despre o anumită receptare a lui Maxim în lumea latină prin scrierile lui Rodulfus Glaber, pentru o vreme monah la Dijon, Saint-Bénigne, unde se păstrează, încă, unul dintre cele mai vechi manuscrise cu textele lui Eriugena, considerat ca fiind olograf, manuscrisul *Arsenal 237*, identificat cu *Codex Cluniacensis* și *Mazarine 561*; pentru acest subiect vezi Paul Edward Dutton, *art. cit.*, pp. 431-453; vezi, de asemenea, Jean Vezin, „À propos des manuscrits de Jean Scot. Quelques remarques sur les manuscrits autographes du haut Moyen Âge”, în René Roques [éd.], *Jean Scot Érigène et l'histoire de la philosophie. Actes du colloque international du CNRS à Laon, 7-12 juill. 1975*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1977, pp. 95-99.

⁹¹ Honorius Augustodunensis, *Clavis physicae* (1-315), éd. P. Lucentini, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1974 (prima parte a scrierii lui Honorius nu face altceva decât să rezume Cărțile I-IV din *Periphyseon*-ul lui Eriugena); partea a doua a scrierii *La clavis physicae* (316-529) di Honorius Augustodunensis. Studio e edizione [a cura di] Pasquale Arfè, Napoli, Liguori, 2012 (rezumă Cartea a V-a a *Periphyseon*-ului eriugenian). Așadar, în lucrarea lui Honorius nu este descris altceva decât universul lui Eriugena și, implicit, cel al lui Maxim („Summis theologis Dionysio, et Gregorio atque Maximo probantibus” – *Clavis physicae*, 12), adică un „cosmos simbolic” (M.-Th. D’Alverny, „Le cosmos symbolique du XIIe siècle”, în *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 28 [1953], pp. 31-81); vezi, de asemenea, Paolo Lucentini, „La *Clavis Physicae* di Honorius Augustodunensis e la tradizione eriugeniana nel secolo XII”, în R. Roques [éd.], *Jean Scot Érigène et l'histoire de la philosophie. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 561 (Laon, 7-12 juillet 1975)*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1977, pp. 405-414; vezi și Stephen Gersh, „Honorius Augustodunensis and Eriugena: remarks on the method and content of the *Clavis physicae* of Honorius Augustodunensis”, în Werner Beierwaltes [ed.], *Eriugena redivivus: zur Wirkungsgeschichte seines Denkens im Mittelalter und im Übergang zur Neuzeit. Vorträge des V. Internationalen Eriugena-Colloquiums, Werner-Reimers-Stiftung, Bad Homburg, 26-30 Augusti 1985*, Heidelberg, Winter (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, 1), 1987, pp. 162-173 (republicat în Stephen Gersh, *Reading Plato, Tracing Plato*, Aldershot – Burlington, Ashgate, 2005).

⁹² Acest călugăr benedictin a fost pentru o vreme bibliotecar al abației Montecassino (*Petrus diaconus Casinensis*). Cu privire la Petrus Diaconus vezi în special studiile lui Paul Meyvaert: „The Autographs of Peter the Deacon”, în *Bulletin of the John Rylands Library*, 38 (1955), pp. 114-138; „Peter the Deacon and the Tomb of Saint Benedict. A Reexamination of the Cassinese Tradition”, în *Revue Bénédictine*, 65 (1955), pp. 3-70; „The Exegetical Treatises of Peter the Deacon and Eriugena’s Latin Rendering of the *Ad Thalassium* of Maximus the Confessor”, în *Sacris Erudiri. A Journal on the Inheritance of Early and Medieval Christianity*, 14 (1963), pp. 130-148.

*alii*⁹³. În acest sens, profesorul Christian Trottman vorbește despre influența lui Maxim „asupra curentului elenizant din Occidentul latin”⁹⁴. Afirmatie care se verifică punctual doar în cazul anumitor gânditori latini care s-ar fi încadrat în acest „curent elenizant”.

Fără nici o îndoială, școala din Laon a jucat un rol decisiv în evoluția metodelor de interpretare a Scripturii, mai ales în secolul al XII-lea. Această școală avea însă origini vechi. Ea avea să fie reprezentată în mod exemplar, în perioada carolingiană, prin Ioan Scotus. Școala din Laon avea să redobândească o nouă faimă către sfârșitul secolului al XI-lea, grație maestrului Anselm, care împreună cu fratele său Raoul avea să-și asume administrarea problemelor mănăstirii⁹⁵. Anselm de Laon a fost discipol al lui Anselm de Canterbury, la abația din Bec⁹⁶.

Alături de J.-M. Déchanet, J. Hourlier acceptă ipoteza potrivit căreia Guillaume de Saint-Thierry și-ar fi continuat studiile la școala din Laon⁹⁷. Pe de altă parte, P. Verdeyen optează pentru continuarea studiilor lui Guillaume la școala din Reims, iar M. Rougé înclină să fie de partea sa în această chestiune. Chiar dacă nu există unanimitate cu privire la orașul în care Guillaume de Saint-Thierry și-a continuat studiile, în opinia mea, opera sa teologică de mai târziu reflectă foarte

⁹³ Robert Lechat, „La patristique grecque chez un théologien latin du XIIe siècle, Hugues Éthérien”, în *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller*, Louvain-Paris, A. Picard et fils, 1914, pp. 484-507. Elemente maximiene, însușite, probabil, în urma călătoriei în Răsăritul creștin, întâlnim și în secolul al XV-lea, la cardinalul Cusanus (1401-1464). Pentru o discuție cu privire la cât și ce știa Cusanus din opera maximiană, vezi Deno J. Geanakoplos, „Some Aspects of the Influence of the Byzantine Maximos the Confessor on the Theology of East and West”, în *Church History*, 38 (1969), pp. 161-162.

⁹⁴ Christian Trottman, *La vision béatifique, des disputes scolastiques à sa définition par Benoît XII*, Roma, École française de Rome, 1995, p. 50.

⁹⁵ Cédric Giraud, „Per verba magistri”. *Anselme de Laon et son école au XIIe siècle*, Turnhout, Brepols (Bibliothèque d'histoire culturelle, 8), 2010.

⁹⁶ Pierre Riché, Guy Lobrichon, *Bible de tous les temps*, vol. 4, Paris, Beauchesne, 1984, p. 175. Reiau aici câteva idei din textul meu „Guillaume de Saint-Thierry. Un autor reprezentativ al filosofiei monastice” (studiu introductiv la volumul Guillaume de Saint-Thierry, *De contemplando Deo – Despre contemplarea lui Dumnezeu*, ediție bilingvă, traducere din limba latină, studiu introductiv și note de Florin Crișmăreanu), București, Editura Ars Docendi, 2014, pp. 13-118.

⁹⁷ *Introduction*, în Guillaume de Saint-Thierry, *La contemplation de Dieu. L'oraison de Dom Guillaume*, introduction, texte latin et traduction de Dom Jacques Hourlier, Paris, Éditions du Cerf, SC 61, 1959, p. 7.

bine spiritul care anima în acea epocă școala din Laon, concepția sa despre știința sacră, iar metoda sa exegetică se apropie de învățătura promovată de Anselm de Laon. Același exeget invocat mai sus, J.-M. Déchanet, se întreabă retoric și just în același timp: unde ar fi putut Guillaume să cunoască opera și traducerile lui Eriugena, dacă nu la școala din Laon?⁹⁸ Scrierile lui Eriugena se bucurau pe vremea studiilor lui Guillaume încă de un mare prestigiu la școala din Laon, unde se pare că irlandezul a predat cândva gramatica și exegeza⁹⁹. La această școală, nici o persoană nu se îndoia atunci de ortodoxia operelor irlandezului¹⁰⁰.

Pe de altă parte, unde altundeva, dacă nu la școala din Laon, s-ar fi întâlnit și ar fi legat o efemeră prietenie cu Pierre Abélard? – episod despre care Guillaume de Saint-Thierry amintește în scrierea adresată lui Bernard și lui Geoffroy de Lèves: „îl iubesc <pe Pierre Abélard> și vreau să-l iubesc încă”¹⁰¹. Asemeni lui Guillaume, Abélard a venit la

---

⁹⁸ Jean-Marie Déchanet, *Guillaume de Saint-Thierry: l'homme et son oeuvre*, Bruges, Beyaert, 1942, p. 11; vezi, de asemenea, Guillaume Bonnet, „Survivance du grec au IXe s.: une consultation à Laon”, în Duchêne Hervé [éd.], *Survivances et métamorphoses*, Dijon, Université de Bourgogne, 2005, pp. 263-278.

⁹⁹ Maïeul Cappuyens, *Jean Scot Érigène: sa vie...*, p. 65. Un exeget precum Dermot Moran susține că tratatul *Periphyseon* al lui Eriugena a avut un efect imediat și local în Franța în Școlile din Laon și Auxerre (Dermot Moran, „Jean Scot Érigène, la connaissance de soi...”, *art. cit.*, p. 31).

¹⁰⁰ Cea mai importantă condamnare a operei eriugeniene survine în anul 1225, la conciliul de la Sens, când papa Honorius al III-lea condamnă în special lucrarea *Periphyseon*. Până la acea dată scrierile irlandezului erau canonice cu precădere în școlile catedrale, cum era și aceea din Laon.

¹⁰¹ *Epistola* 326, în *PL* 182, 532D: „Dilexi et ego eum, et diligere vellem...”; vezi, de asemenea, Jean-Marie Déchanet, „L'amitié d'Abélard et de Guillaume de Saint-Thierry”, în *Revue d'histoire ecclésiastique*, 35 (1939), pp. 761-774. Eforturile concertate a lui Guillaume și Bernard vor amenda dur una dintre afirmațiile lui Abélard, care înțelegea credința drept „o opinie asupra lucrurilor care nu se văd, care nu sunt perceptibile cu simțurile corpului” („est quippe fides existimatio rerum non apparentium, hoc est sensibus corporis non subjacentium” – *Introductio ad theologiam* I, 1, în *PL* 178, 981C). Abatele de Saint-Thierry, urmând aici pe Augustin, răspunde lui Abélard astfel: „credința nu locuiește în inima omului sub forma unei conjecturi sau a unei opinii. Este o anumită știință care privește conștiința” („Fides enim, ait, non conjectando vel opinando habetur in corde in quo est, ab eo cuius est, sed certa scientia acclamante conscientia” – *Disputatio adversus Petrum Abelardum*, *PL* 180, 249AB); vezi și Laurence Mellerin, „L'orchestration épistolaire de la lutte de Guillaume de Saint-Thierry et Bernard de Clairvaux contre Abélard”, în E. Gavoille et F. Guillaumont [éds.], *Conflicts et polémiques dans l'épistolaire*, Tours, PU François-Rabelais, 2015, pp. 305-320.

școala din Laon (cel mai probabil pentru perioada cuprinsă între anii 1111-1113), atras de reputația profesorului Anselm¹⁰², față de învățătura căruia, în cele din urmă, s-a arătat nemulțumit¹⁰³.

Guillaume avea în mod cert acces la numeroase elemente ale gândirii grecești, mai ales prin intermediul operei și traducerilor lui Eriugena. Așadar, opera irlandezului a contribuit, într-o mare măsură, la formarea stilului lui Guillaume, nu atât în privința vocabularului, cât mai ales în modul de construire a frazelor. Spre exemplu, multe cuvinte și expresii care par obișnuite în scrierea lui Guillaume *De contemplando Deo* se întâlnesc frecvent la Eriugena (*affluentia divinae bonitatis* (§ 8), *Periphyseon*, V¹⁰⁴; *operationis virtutem* (§ 20), *Periphyseon*, III¹⁰⁵; *re(ipsa) et experimento* (§ 21), *Periphyseon*, V¹⁰⁶; *ratiocinatio* (§ 6), *PL 122 passim.*; *incomprehensibilis, comprehendendi, comprehendere* (§ 17), *Periphyseon*, I¹⁰⁷). Așadar, potrivit celor de sus, întâlnim în persoana abatelui de Saint-Thierry „un lector și un compilorator asiduu”¹⁰⁸.

După modelul realizat pentru prima dată în Occident de către Eriugena – autor pe care îl cunoștea foarte bine încă din școală – adică sinteza între învățătura Părinților greci și cei latini –, Guillaume încearcă să realizeze același lucru în textele sale. Ioan Scotus este cu siguranță autorul ale cărui scrieri și traduceri le-a citit Guillaume încă din perioada studiilor la școala din Laon. Exegeții vorbesc în acest sens chiar despre „erigenismul”¹⁰⁹ lui Guillaume. Prin intermediul realizărilor intelectuale ale acestui gânditor, viitorul abate de Saint-Thierry s-a familiarizat cu unele învățături răsăritene, în special din scrierile

¹⁰² J.-M. Déchanet, *Guillaume de Saint-Thierry ...*, p. 14.

¹⁰³ Pierre Abélard, *Historia calamitatum* III, în *PL 178*, 123A.

¹⁰⁴ *PL 122*, 906BC (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis* CLXV, Turnhout, Brepols, 2003, p. 66).

¹⁰⁵ *Ibidem*, 685C (*CCCM* CLXIII, 1999, p. 95).

¹⁰⁶ *Ibidem*, 1012 (*CCCM* CLXV, 2003, p. 823).

¹⁰⁷ *Ibidem*, 445B-447C (*CCCM* CLXI, 1996, pp. 7-10). Pentru identificarea textelor eriugeniene în *De contemplando Deo* vezi și *Introduction*, în Guillaume de Saint-Thierry, *La contemplation de Dieu...*, p. 42, n. 1.

¹⁰⁸ Goulven Madec, „À propos des sources de Guillaume de Saint-Thierry”, în *Revue d'études augustiniennes et patristiques*, 24 (1978), p. 302.

¹⁰⁹ *Introduction*, în Guillaume de Saint-Thierry, *La contemplation de Dieu...*, p. 46.

lui Grigorie de Nyssa, Dionisie Areopagitul și Maxim Mărturisitorul¹¹⁰, autori de limbă greacă traduși în latină de către irlandez.

Abatele Guillaume de Saint-Thierry folosește în traducerea lui Eriugena textul lui Grigorie de Nyssa, *De hominis opificio*¹¹¹, adică un tip de antropologie care este străin spiritului augustinian, dominant în Apusul latin. Mai mult decât atât, în textele sale, Eriugena constată că, în numele lui Augustin, „rezistența latină” se exprima din ce în ce mai clar împotriva învățăturilor lui „Grigorie Teologul, Maxim și Ambrozie”¹¹². Făcând parte din tabăra latinilor ce nu apreciau în nici un fel autorii greci, un adversar al lui Abélard (Pseudo-Guillaume de Saint-Thierry) considera că însuși Maxim Mărturisitorul este responsabil de erorile dialecticianului Pierre Abélard: „*Id trahere videtur a quodam Maximo, quem puto graecum fuisse, quem et Joannes Scotus usque ad haeresim imitatus est*”¹¹³. Contextul și coincidența de nume sunt interesante, însă nu este vorba despre Guillaume de Saint-Thierry care face o astfel de afirmație. Mai mult decât atât, se pare că în acest context nu este vorba nici de Sfântul Maxim Mărturisitorul, ci despre Maxim de Torino (sfârșitul sec. al IV-lea – sec. al V-lea). Această ipoteză –

---

¹¹⁰ Pentru scrierile Părinților greci la care aveau acces latinii din acele vremuri vezi Jérémy Delmule, „Présence des Pères grecs dans les bibliothèques anciennes de France du VIIIe au XIIe siècle: le témoignage des inventaires”, în M. Cutino, E. Prinzivalli, F. Vinel [éds.], *Transmission et réception des Pères grecs dans l'Occident, de l'Antiquité tardive à la Renaissance. Entre philologie, herméneutique et théologie. Actes du colloque international organisé du 26 au 28 novembre 2014 à l'Université de Strasbourg*, Paris, Institut d'Études Augustiniennes, 2016 (Collection des Études Augustiniennes. Série Moyen Âge et Temps Modernes, 53), Annexes (39 p.).

¹¹¹ Anne Saword, „Note on William of Saint Thierry's Use of Gregory of Nyssa's Treatise On the Making of Man”, în *Cistercian Studies*, 9 (1974), pp. 394-398.

¹¹² Eriugena, *Periphyseon*, V, în PL 122, 880, 987, 990, 1015 (*Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis* CLXV, Turnhout, Brepols, 2003, pp. 29-30; pp. 177-178; pp. 181-182; p. 217). Pentru É. Jeaneau, „nimic nu este mai remarcabil precum contrastul între viziunea augustiniană asupra lumii, conform căreia Dumnezeu este unit în mod intim cu mintea umană – *interior intimo meo* – și schema ierarhică a universului dionisian în care Lumina Divină coboară spre ordinele inferioare doar printr-o serie de intermediari” („Pseudo-Dionysius, Gregory of Nyssa, and Maximus the Confessor in the works of John Scottus Eriugena”; trad. în acest volum, p. 176). Într-o anumită măsură, irlandezul reușește totuși să îmbine cele două paradigme diferite.

¹¹³ *Disputatio catholocarum patrum adversus dogmata Petri Abelardi*, I, în PL 180, 298A; vezi și M.-D. Chenu, O.P., *La théologie au douzième siècle*, préface d'Étienne Gilson, Paris, J. Vrin (col. „Études de philosophie médiévale”, XLV), 1957, p. 287.